Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVII. Yüzyıl

SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
1924
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları
Kitap No: 44

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İskenderoğlu
Veli Koç

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası
(Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl

Editörler
Hidayet Aydar
Ali Fikri Yavuz

ISBN 978-975-2485-07-5
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 20640

1. Baskı
İstanbul, Kasım 2017

Kitap Tasarım **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Fatma Efe**

Baskı-Cilt **Seçil Ofset Matbaacılık**
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sitesi 4. Cadde No: 77
Bağcılar İstanbul
Sertifika No: 12068

ZEYTİNBURNU BELEDİYESİ

444 1984
www.zeytinburnu.istanbul

Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcâzet ve Kütüphane)

Kadir Ayaz

Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE

Giriş

Öteden beri Osmanlı ilmî düşüncesinin kendisinden önceki İslâmî ilimlerdeki geleneğin mirasçısı olduğu söylenegelmiştir. Hâlbuki kadim ilim merkezlerinde tefsir, fıkıh ve kelam ilimleri hadis ile beraber gelişmiştir. Ayrıca rivayet geleneğinin bir ürünü olarak ortaya çıkan ve genel olarak ricâl, tabakat, tarih ve vefeyat külliyatı olarak adlandırılan ricâl edebiyatı koleksiyonları, ilimler tarihi başta olmak üzere bütün İslâmî ilimlerin en temel kaynakçasını oluşturmuştur. Hatta şehir tarihleri diye bilinen gelişmiş tarih anlayışı bile, rivayet geleneğinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Birçok ilmî disiplinin kaynağını oluşturan rivayet geleneği ile buna müteallik ricâl edebiyatından müstağnî ve yalnızca ürüne bağlı kalan Osmanlı ilmiye sınıfı, kendisinden önce Hicâz, Mısır, Şam, Horasan, Mâverâunnehir ve Endülüs'te teşekkül eden rivayet birikimini tevârüs edememiştir. Nitekim bu durumu XVII. yüzyıl Osmanlı âlimi Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey (1039/1630): "*ilmi hadiste ulemâ-i Rûm'un azim ve gayreti zayıf olup, tabiatları diğer ilimlere gâlip geldi*" diyerek ifade etmiştir.[1]

Devlet-i Aliyye'nin başkenti durumundaki İstanbul, hicrî IX. asrın ortasında fethedilmiştir. İlk dönem itibarı ile bölgede rivayet geleneğinin yaygın

1 Okçuzâde, *K. el-Makâmu'l-Mahmûd*, Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 291, vrk., 2-b. Benzer açıklamaları XV. yüzyılda *Mesâbîhu's-sünne*'yi şerh eden Kutbuddin İznikî (821/1418) ile XVI. yüzyılda II. Bâyezîd'e "*Buhârî'de Yönetim Esasları*" adlı bir eser takdim eden Seydî Çelebi (931/1524) de dile getirmiştir. Bkz. Ayaz, Kadir, *Molla Gürânî ve el-Kevseru'l-Cârî ilâ Riyâdı Ehâdîsi'l-Buhârî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s., 5.

olmaması ve ilmî muhitte de rivayet kitapları ile ricâl ve tabakat kaynaklarının bulunmaması tarihî bir vakıadır.[2] Ancak kuruluşundan itibaren ilk Osmanlı başkentleri Bursa, Edirne ve İstanbul'da kuvvetli bir rivayet geleneği teşekkül etmemiş ve bununla bağlantılı olarak kütüphanelerde ve müderrislerin özel kitaplıklarında da yoğun bir hadis kaynakçası terâküm etmemiştir.[3] XV. yüzyılda açılan Edirne Dârulhadisi ve bir asır sonrasında inşâ edilen Süleymaniye Külliyesi'nin vakfiyelerindeki kitap listelerinde; müsned, musannef ve mu'cem türü eserlere hatta ricâl ve tabakat kitaplarına pek rastlanılmaması, bu durumun açık tezâhürüdür.[4]

Söz konusu ilmî muhîtin teşekkül etmesinde; XV ve XVI. yüzyıl Osmanlı entellektüel çevrelerinde fıkıh ve kelâm ilimlerinin öne çıkması[5], diğer taraftan IX/XV. asırda Mısır'da zirveye ulaşan hadis çalışmalarının uzunca bir süre, XVI. yüzyılda dahil olmak üzere, Memlüklerin oluşturduğu ilmî atmosferin çatısı altından dışarıya çıkmaması etkili olmuştur.[6] Bu arada, XVI. yüzyılın ilk yarısında II. Bâyezid'in teşvikleri ile beraber hadis çalışmalarında önemli bir artış olmuş ise de, bu çalışmalar süreklilik arz etmemiştir.[7]

2 Ayaz, Kadir, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, Konya, 2015, s., 65.

3 Müderrislerin vefatından sonra terekelerindeki kitaplar için bkz. Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995, s. 178-184; Karataş, Ali İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedâvüldeki Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi*, c. 10, sy. 1, 2001, s., 212- 230; A.g.m., "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c., 8, sy. 8, 1999, s. 324; Maydaer, Saadet, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Müderrisi: Mevlana Muslihuddin Efendi ve Mirası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, sy., 1, 2011, s., 125-139; Özen, Şükrü, "Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi'nin Terekesi ve Ganîzâde Mehmed Nâdirî'nin Şeyhülisâma Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, XLI, İstanbul, 2013, s. 98-103.

4 Ayaz, Kadir, "Hadis İlimlerinin Tedrîsatı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII, İstanbul, 2016, s. 57, 60.

5 Ocak, Ahmet Yaşar, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler*, XI, Ankara, 2002, s., 19; Unan, Fahri, "*Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim*", Koomduk İlimder Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, sy. 5, Bişkek, 2003, s., 27-30.

6 Bkz. Van Leeuwen, Richard, *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehir* (terc. Aksoy, H. Ebru), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s., 136-137.

7 Ayaz, *Molla Gürânî*, s., 5-6. Özellikle XVI. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan Buhârî ve Meşârik şerhleri ile bazı hadis çalışmalarının II. Bâyezid'e ithaf edilmesi dikkat çekmektedir. Bkz. A.g.e., s. 49, 50.

XVI. yüzyıl sonlarına gelindiği zaman, Osmanlı ilmî düşüncesi gerçek manada üretkenliğini ve verimliliğini yitirmeye başlamış[8] ve XVII. yüzyıl başı itibarı ile zuhur eden kargaşa ortamında, ilmîye de dahil olmak üzere sistem içinde arayışlar başlamıştır.[9] XVII. yüzyılın ilk yarısındaki kargaşa döneminde, krizden çıkış arayışlarına bağlı olarak, hadis ilimlerine doğru gözle görülür bir yöneliş başlamıştır. Özellikle Kadızâdeli – Sivâsî tartışmaları bağlamında kaleme alınan hadis çalışmaları, bu arayışın yansımalarıdır.[10] Ayrıca Kâtib Çelebi'nin, kendisinden önceki ilmiye mensublarından farklı olarak, Mısır'da İbrahim el-Lekânî'nden hadis dersi alan Vâiz Veli Efendi'den iki yıl kadar hadis usûlü okuması ve *Keşfu'z-Zunûn*'daki hadis literatürüne dair birikimi[11], rivayet ilimlerinin ilmî muhitteki etkinliğini artırmasına dair önemli referanslardır.

Öte yandan XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar Şam, Mısır ve Hicâz ulemâsı İstanbul'a gelip gitmekle beraber, rivayet ilimleri bağlamında geniş çapta bir gelişme sağlanamamıştır. Bunun sebebi de, bölgenin alimlerinin İstanbul merkezli Osmanlı ilmî muhîtine doğrudan nüfûz edememesidir. Ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısında, uzun yıllar sadâret (başbakanlık) makamın-

8 Bkz. Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara, 2003, s., 336-337; Lekesiz, M. Hulûsi: "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, c., XI, sy., 49, 1991, s., 23-24, 26.

9 Kargaşa ve krizler ile ilgili olarak XVII. yüzyıl lâyihacılarından Koçi Bey risâlelerinde, Kâtib Çelebi *Düstûrü'l-Amel* ve *Füsûl-i Hall ü Akd* ve *Usûl-i Harc u Nakd* adlı risâlelerinde, Hezârfen Hüseyin Efendi (1600-1679) *Telhîsü'l-Beyân* adlı eserinde devlet idâresi ve toplumdaki tegayyür ve fesadı açıklayıp, gerekli tedbirleri devlet idâresine sunmuşlardır. İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar III* (*Köprülüler Devri*), İstanbul, 2015, s. 147-152. Bkz. Koçi Bey Risâlesi (haz. Yılmaz Kurt), Ankara, 2011, s. 148-184, 189-191. XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar çeşitli çözümler aranmakla beraber, krizden çıkış için kalıcı bir istikrar sağlanamamıştır. Söz konusu kargaşa bir ara IV. Murat'ın idâreyi ele almasından sonra (1632-1640) ortadan kalkmışsa da, erken yaşta vefatından sonra tekrar devam etmiştir. Çabuk, *Köprülüler*, İstanbul, 1988, s., 12. Ayrıca bkz. Aycibin, Zeyneb, *XVII. Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-zâde Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devletinin Siyasi ve Sosyal Durumu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 2-3.

10 Bkz. Ürkmez, Ahmed, *Kadızâdeliler – Sivâsîler Tartışmalarının Hadis İlmine Etkisi ve İdrâku'l-Hakîka Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2000; Yıldırım, Selahattin, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy., 14 (İstanbul, 2004), s., 152-182.

11 Kâtib Çelebi, *Mîzanu'l-hak fî İhtiyâri'l- ahakk*, nşr. Ebü'z-Ziyâ (İstanbul, 1306), s. 134, 136. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*'daki kitap isimlerini Halep'te bulunduğu sırada sahhâf dükkanlarındaki kitaplardan not alarak yazmaya başlamış, daha sonra İstanbul'da tamamlamıştır. Kâtib Çelebi, a.g.e., s. 134, 142-143.

da görev yapan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ve kardeşi Mustafa Paşa; Şam, Mısır ve Hicâz ulemâsı ile kuvvetli bir bağ kurmuşlar ve bu sayeden bölgenin rivayet birikimi, kitabiyyât ve icâzet bağlamında iç-il diye adlandırılan İstanbul ve çevresine hızlı bir şekilde intikal etmeye başlamıştır. Fazıl Ahmed Paşa'nın Köprülü Kütüphanesi'nde topladığı hadis kitapları ile Mustafa Paşa'nın Şam, Mısır ve Hicâz ulemâsından aldığı meşyeha ve fehrese[12] niteliğindeki hadis icâzetleri; rivayet ilimlerinin İstanbul'daki tarihçesi açısından yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir.[13]

I. Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Uleması ile Münâsebetleri ve Hadis İcâzetleri

Köprülü ailesi, XVII. yüzyılda Osmanlı ülkesinde zuhur eden idârî, ekonomik ve toplumsal boyuttaki krizin ikinci yarısında 30 yıldan daha fazla iktidarda kalan bir sadrazam ailesidir. Bu aileden ilk defa sadrazam olan Köprülü Mehmed Paşa, toplumun birçok kesiminde zuhur eden fesad ve teğayyür döneminde mutlak otoritenin kendisine verilmesi şartıyla sadrazamlığa geçmiş ve sert tedbirlerle belli ölçüde huzur ve sükûneti sağlamıştır.[14] Sadrazamlığa geçtiği sırada yaşı ilerlemiş olan Köprülü Mehmed Paşa, 1661 tarihinde vefat etmiş ve onun yerine ilmiye sınıfından yetişen büyük oğlu Fazıl Ahmed Paşa sadrazam olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa vefatına kadar on beş yıl bu görevi sürdürmüş ve sadrazamlığı döneminde çöküşe geçen devletin toparlanmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Altınay, onun zaferlerinden "*memleketin dışarıda şeref ve haysiyeti Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki parlaklığı kazanıyordu*" diyerek büyük bir övgü ile bahsetmiştir.[15]

12 *Fehrese*, "tanınmış bir âlimin hocaları ile onlardan okuduğu kitapların adlarını yazdığı eser" anlamında olup, daha çok Kuzey Afrika ve Endülüs'te kullanılan bir tabirdir. Bu ülkelerde *fehrese* karşılığı olarak, Farsça *mu'cem* (çoğulu meâcim) ile Arapça *bernâmec* (çoğulu meâcim) kelimelerinin kullanıldığı da görülmektedir. Doğu İslâm dünyasında ise bu kitap türü *sebet*, *meşyeha* (*meşîha*) ve *mu'cem* terimleriyle karşılanmıştır. Kandemir, M. Yaşar, "Fehrese", *DİA* (İstanbul, 1995), XII, 297. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s., 56-57, 97, 186, 276.

13 Köprülüler zamanında Şam, Mısır ve Hicâz ile İstanbul arasında hız kazanan ilmî münâsebetler, XVIII. yüzyılda daha da kuvvetlenmiştir. Hatta XVIII. yüzyıl, İstanbul ile Şam, Mısır ve Hicâz arasındaki ilmî münâsebetler açısından olgunluk dönemi olarak değerlendirilebilir. Bkz. Van Leeuwen, Richard, *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehir* (terc. Aksoy, H. Ebru), Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s., 134.

14 Çabuk, *Köprülüler*, 10, 68-69; Bkz. İlgürel, Mücteba, "Köprülü Mehmed Paşa", DİA, XXVI, 258-259.

15 Altınay, *Köprülüler*, s., 140. Ayrıca bkz. A.g.e., s. 148.

Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676)'dan sonra, Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 1676 - 1683, diğer oğlu Mustafa Paşa 1689 - 1691[16] ve yeğeni Amcazâde Hüseyin Paşa 1697 - 1702[17] tarihlerinde sadâret (başbakanlık) makamında görev yapmışlardır.

Köprülü Mehmed Paşa, sadrazamlığı döneminde devlet ve toplum yapısında görülen bozuklukları şiddetle bastırmıştır. Hatta müderris ve kadı gibi ilmiyeden birçok kişiyi idam ettirmesi sebebiyle dönemin tarihçileri tarafından tenkid edilmiş, diğer taraftan hizmetlerinden dolayı da kendisinden sitayişle bahsedilmiştir.[18] Okuma yazma bilmediği söylenilen Köprülü Mehmed Paşa, oğulları Fazıl Ahmed, Mustafa ve Ali Beylerin ta'lim ve tedrîsine fevkalade ehemmiyet vermiştir. Fazıl Ahmed Paşa ve Mustafa Paşa, sadrazam olmalarının yanı sıra, ilmî şahsiyetleri ile tanınmışlardır. Uzun süre sadrazamlık yapan Fazıl Ahmed Paşa; alimler, tarihçiler ve şâirleri himâyesi ile meşhur olmuştur.[19] Öte yandan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ve Mustafa Paşa; Şam, Mısır ve Hicâz'dan İstanbul'a gelen alimleri himâye etmişler, bu arada bölgenin hadis birikiminin İstanbul ve çevresindeki ilmî muhîte taşınmasına da önemli ölçüde katkı sağlamışlardır.

1. Fazıl Ahmed Paşa'nın Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı İle Münâsebetleri ve Hadis İcâzetleri

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, 1661 – 1676 tarihleri arasında sadrazamlık yapan Fazıl Ahmed Paşa, çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, fıkıh ve felsefe ilimlerinde derin bilgisi olan âlim bir zattır.[20] O, daha küçük yaşlarda babası ile geldiği İstanbul'da devrin ünlü alimlerinden ders almaya başlamış ve Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (1658)'den mülâzım olmuştur. On altı yaşında (1061/1650-51) Ahmed Paşa Medresesi'nde ders vermeye başlamış, sonrasında Kasım Paşa, Sahn-ı Seman ve Sultan Selim medreselerinde müderrislik yapmıştır.[21] Yedi – sekiz yıl devam ettiği müderrisliğinde hızlı bir şe-

16 Mustafa Paşa'nın sadrazam olmasından önce Köprülü Mehmed Paşa'nın bir diğer damadı Siyâvuş Paşa 1687-1688 tarihinde beş ay kadar kısa bir süre sadrazamlık yapmıştır. Bkz. Sarıcaoğlu, Fikret, "Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı", DİA, XXXVII, 314. Ayrıca Mustafa Paşa'nın oğlu Numan Paşa 1710 tarihinde iki ay kadar sadaret makamında kalmıştır. Sağır, Yusuf, *Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, s. 69.

17 Bkz. Aktepe, Münir, "Amcazâde Hüseyin Paşa", DİA, III, 8-9.

18 Çabuk, *Köprülüler*, s. 69; Altınay, *Köprülüler*, 83-87.

19 Altınay, *Köprülüler*, s., 148-153.

20 İlgürel, a.g.m., DİA, XXVI, 260, 262.

21 Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâik-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri*: *Vekâyiü'l-Fudalâ* (nşr. Abdulkadir Özcan), III-IV, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, I, 603.

kilde yükselmesi sebebiyle eleştirilere maruz kalmış ve bu tenkidlerden kurtulmak için müderrisliği bırakarak mülkiyeye geçmiştir.[22] Fazıl Ahmed Paşa, ilk olarak 1069/1658'de Erzurum valiliğine, sekiz ay sonra Şam valiliğine tayin edilmiştir. Şam'da iki yıl kadar görev yapan Fazıl Ahmed Paşa, 1071/1661'de önce İstanbul, daha sonra Rikâb-ı Hümâyûn kaymakamlığına getirilmiş ve aynı yıl içerisinde babasının vefatı üzerine sadrazamlığa geçmiştir.[23]

Fazıl Ahmed Paşa, vali olarak atandığı Şam'a kendisinden çeşitli ilimler okuduğu Molla Ebû Bekir İbn Abdurrahman (1077/1666) ile beraber gitmiştir.[24] Şam valiliği sırasında bölgedeki bazı alimler ile üst düzey ilişkiler kurmuştur. Abdülvehhâb İbn Ahmed el-Farfûrî ed-Dımaşkî el-Hanefî (1073/1662-63)[25] ve Osman İbn Mahmud el-Kefersûsî (1115/1703) onun yakın ilişki kurduğu alimlerdendir.[26] Hatta bu dönemde tanıştığı Abdülvehhâb el-Farfûrî'yi sadrazam olduğu dönemde Şam müftülüğüne getirmiştir.[27]

Fazıl Ahmed Paşa sadrazamlığı döneminde Şam başta olmak üzere Mısır ve Hicâz'dan İstanbul'a gelen ilmiye mensubu kimseler ile irtibatını devam ettirmiştir. Bu bölgelerden gelen bazı talebeler ona intisab edip ilmiye tarîkine girdiği gibi, bazı alimler de onun Şeyhülİslâm ve Sultan IV. Mehmet'e tavsiyesi ile görev almışlardır.[28]

Fazıl Ahmed Paşa'ya intisab eden Şamlı ilmiye mensublarından biri, meşhur coğrafyacı Ebû Bekir İbn Behrâm (1102/1691)'dır. Ebû Bekir İbn Behrâm, Dımaşk'ta bazı ilimleri tahsil ettikten sonra İstanbul'a gelip Fazıl Ahmed Paşa'ya intisâb etmiş ve onun terbiyesinde yetişmiştir. Yine onun himmetiyle mevâlî tarîkine girerek, Mehmed İzzetî Efendi'den mülâzım olmuş ve yirmi yıldan fazla İstanbul'da müderrislik yapmıştır.[29] Wilhelm ve Joan

22 Çabuk, *Köprülüler*, s., 70 – 71.

23 Sağır, *Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları*, s. 44-45. Bkz. Çabuk, *Köprülüler*, s., 71 – 72; Altınay, *Köprülüler*, s. 96. Fazıl Ahmed Paşa, Şam'daki görevi sırasında Halep beylerbeyliğine tayin edilmiş ancak görevinin başına geçmeden merkeze çağrılarak İstanbul kaymakamlığına getirilmiştir. İki ay kadar sonra babasının rahatsızlanması üzerine Edirne'ye gidip önce sadâret kaymakamı olmuş, babasının vefatı üzerine de 8 Rabiulevvel 1072/1 Kasım 1661'da vezîriâzamlığa tayin edilmiştir. İlgürel, a.g.m., DİA, XXVI, 260.

24 Muhibbi, *Hulâsa*, I, 86-87. .

25 Muhibbî, *Hulâsa*, III, 100.

26 Bkz. Murâdî, *Silku'd-Dürer*, III, 178.

27 Muhibbî, *Hulâsa*, III, 100.

28 Fazıl Ahmed Paşa başta olmak üzere Köprülü ailesinin ve özellikle sadrazamların Şam, Mısır ve Hicâz'dan gelen alimlerle kurduğu siyâsî ve ilmî münâsebetlerin "*Köprülü Ailesinin Osmanlı İlmiye Sınıfına Alternatif Arayışları*" başlığı altında daha detaylı bir şekilde yeni çalışmalarda incelenmesi mümkündür.

29 Murâdî, *Silk*, I, 60, 61; Şeyhî, a.g.e., II-III, 33.

Blaue'nin *Atlas maior* adlı dünya coğrafyasını Ebû Bekir İbn Behrâm, Fazıl Ahmed Paşa'nın teklifi ve Sultan IV. Mehmed'in fermanı ile *Nusret el-İslâm ve's-surûr fi Tahrîri Atlas mayor* adıyla Latinceden Türkçeye tercüme etmiştir.[30]

Yine Abdullah İbn Muhammed Hicâzî (1096), Halep'te ilim tahsil etmiş, bilâhare Fazıl Ahmed Paşa'nın nedîmleri arasına girmiştir. Fazıl Ahmed Paşa'nın yanında özel bir yeri olan Abdullah el-Hicâzî, bir takım problemlerin çözümünde Sadrazam tarafından aracı olarak tayin edilmiştir.[31]

Fazıl Ahmed Paşa'nın yanında yüksek mevkii olan Şamlı alimlerden biri de, Alâaddin Haskefî (1088/1677)'dir. Hanefî fıkhında meşhur *ed-Dürrü'l-muhtâr fi şerhi Tenvîru'l-Ebsâr* adlı eserin müellifi olan Alâaddin Haskefî, Dımaşk, Remle, Kudüs ve Medine'de devrinin önde gelen alimlerinden ilim tahsil etmiştir. 1073/1663 tarihinde İstanbul'a gelen Haskefî, burada Fazıl Ahmed Paşa'nın iltifatına mazhar olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa, onu Çakmakiyye Medresesi'nin müderrisliğine tayin etmiş, ancak o bundan ferağat edip Şam müftülüğünü taleb etmiş ve bu isteğine nâil olarak Dımaşk'a dönmüştür. Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit kuşatmasında bulunduğu sırada tekrar İstanbul'a gelen Alâaddin Haskefî, burada Şeyhülİslâm Yahyâ el-Minkârî ile bir araya gelmiş, daha sonra da Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ile görüşmek için Girit'e gitmiştir. Alâaddin Haskefî'nin Girit'te bulunduğu sırada Kandiye şehri fetholunmuş (1080/1669) ve Fâzıl Ahmed Paşa, Sultan IV. Mehmed adına açılan camide fetih hutbesini Haskefî'ye okutmuştur.[32] Fetih hutbesinin Alâaddin Haskefî'ye tevdî edilmesi, Fazıl Ahmed Paşa ile aralarındaki bağın kuvvetli olduğunu gösterdiği gibi, ayrıca Sadrazam'ın özellikle Şamlı bazı âlimleri Devlet-i Aliyye içerisinde öne çıkardığını göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

Girit kuşatması sırasında Fazıl Ahmed Paşa'yı ziyaret eden Dımaşklı bir diğer alim Abdülbâkî İbnü's-Semmân (1088/1677)'dır. İbnü's-Semmân önce sadrazamın ihsanına nâil olmuş, daha sonra da Sultan IV. Mehmed'in nedîmleri arasına girmiştir.[33] Muhibbî'nin babası Fadlullah İbn Muhibbullah

30 Sarıcaoğlu, Fikret, "Ebû Bekir b. Behrâm", DİA., X, 111. Söz konusu eserin tercümesi ile önce Divân-ı Hümâyun tercümanlarından hekim A. Mavrocordato görevlendirilmiş ve kendisine yardımcı olarak Sakızlı bir Fransız Cizviti tayin edilmiştir. Ancak bu görevin yerine getirilememesi üzerine Fazıl Ahmed Paşa'nın teklifi ile onun himâyesinde bulunan Ebû Bekir İbn Behrâm'a tercüme görevi verilmiştir. A.g.y.

31 Muhibbî, *Hulâsa*, s. III, 70 – 71.

32 Muhibbî, Hulâsa, IV, 63-64.

33 Muhibbî, *Hulâsa*, II, 270-271.

(1082/1671) uzun bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra, Fazıl Ahmed Paşa için yazdığı *er-Râiyye* isimli kasîdenin karşılığında Beyrut kadılığına tayin olmuştur.[34] Abdullatif İbn Bahâaddin el-Bahâî (1082/1671), Yahya el-Minkârî'nin tavassutu ile mevâlî tabakasına girmiş, bununla beraber usûl-ü fıkıhtan *Kurratu ayni't-tâlib* adlı manzumesi için yazdığı şerhi Fazıl Ahmed Paşa'ya ithaf etmiştir.[35]

Ayrıca 1674 tarihinde Mısır'dan Edirne'ye gelen Abdulkâdir el-Bağdâdî (1093/1682), Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın ilim meclisinde önemli bir yer elde etmiş, hatta onun yakınları arasına girmiştir. Abdulkadir el-Bağdâdî, *Şerhu Şevâhidi Şerhi Tuhfeti'l-Verdiyye* adlı eserini ona ithaf etmiştir.[36] Yine Mısır'dan Edirne'ye gelen Yahya eş-Şâvî (1096/1685) de Fazıl Ahmed Paşa'nın iltifatına mazhar olan alimlerdendir.[37]

Fazıl Ahmed Paşa'nın üst düzey diyalog kurduğu alimlerden biri de, Mağrib'li hadis alimi Muhammed İbn Süleyman er-Rudânî (1094/1683)'dir. Rudânî, Fas, Cezâyir, Mısır ve Şam'da devrinin önde gelen alimlerinden çeşitli ilimlerden icâzet almış ve özellikle hadis ilimlerinde geniş bir rivayet koleksiyonunu uhdesinde toplamış muhaddistir. 1080/1670'te hacca giden Fazıl Ahmed Paşa'nın kardeşi Mustafa Paşa, Rudânî'nin derslerine katılmış ve onu İstanbul'a davet etmiştir. Rudânî, 1081/1670 tarihinde İstanbul'a gelmiş, Fazıl Ahmed Paşa'nın ihsanına nâil olmuştur. Rudânî, İstanbul'da bulunduğu sırada Mekke şerîfini azlettirmiş, onun yerine Berekât İbn Muhammed'in getirilmesini sağlamış, kendisi de Mekke Haremeyn işleri sorumluluğuna atanmıştır.[38] Rudânî'den çeşitli ilimleri okuyan ve onunla beraber İstanbul'a gelen Dımaşklı İbn Abdilhâdî el-Ömerî (1100/1688), Fazıl Ahmed Paşa başta olmak üzere Köprülü ailesi ile tanışmış ve bu sayeden Eşrefiyye Dârulhadîs müderrisliğine tayin edilmiştir.[39]

Şam, Mısır ve Hicâz'dan gelen alimlerle ilmî münâsebetlere ehemmiyet veren ve bunların birçoğunun idârî görev almasını sağlayan Fazıl Ahmed Paşa'nın bölgenin alimlerinden icâzet alıp almadığına dair kaynaklar bilgi vermemektedir. Ancak Mustafa Paşa, hac yolculuğunda icâzet aldığı Hayreddin er-Remlî'den ağabeyi için de rivayet izni istemiştir. Ayrıca Köprülü vakfiyesinde Fazıl Ahmed Paşa'nın Şemseddin el-Bâbılî (1077)'den aldığı icâzet, "*Esânîdü'l-Kütübi'l-Meşhûre li'ş-Şeyh el-Bâbılî ecâze fîhâ li'l-merhûm*

34 Muhibbî, *Hulâsa*, III, 280.
35 Muhibbî, *Hulâsa*, III, 14.
36 Muhibbî, Hulâsa, II, 453.
37 Muhibbî, Hulâsa, IV, 487
38 Ayaz, *Molla Gürânî*, s., 59.
39 Muhibbî, *Hulâsa*, II, 438.

el-vâkıf Ahmed Paşa" ismi ile kaydedilmiştir.[40] Bu yazma eser, kütüphane kataloglarında tesbit edilememiştir. Ancak eserin başlığından anlaşıldığına göre; Fazıl Ahmed Paşa, Şemseddin el-Bâbılî'den icâzet almış ve bununla da onun sebetinde bulunan kitapların rivayet hakkını elde etmiştir.[41]

2. Mustafa Paşa'nın Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri ve Hadis İcâzetleri

Köprülü Mustafa Paşa, 1689 – 1691 tarihleri arasında sadrazamlık yapmış, hadis ilimlerindeki birikimi ve uhdesinde topladığı hadis icâzetleri ile meşhur âlim bir zattır. Yirmi iki yaşında (1070/1660) saray hizmetine girmiş ve Fazıl Ahmed Paşa'nın vefatından sonra, eniştesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın delâleti ile 1091/1680'de Kubbealtı vezirliğine tayin olmuştur.[42] Bu arada çeşitli görevlerden sonra 1689'da da sadrazam olan Mustafa Paşa, 1991'de Macaristan seferinde Slankamen Muhârebesinde şehit olmuştur.[43]

a. Mustafa Paşa'nın Fazıl Ahmed Paşa'nın Himâyesindeki İlmî Faaliyetleri

Köprülü Mustafa Paşa, ağabeyi Fazıl Ahmed Paşa'nın ilmî muhitinde bulunan birçok alimden özel dersler alarak yetişmiştir. Kaynaklarda onun dînî ilimlerde vukûfiyet sahibi, âlim ve fâzıl bir kişi olduğu[44], hatta seferler dışındaki vakitlerinde ilimle iştigal ettiği belirtilmekte, fakat vezirliğinden önceki hayatı, tedrîsatı, hocaları ve hadis icâzetleri hakkında detaylı bilgi verilmemektedir.[45]

Mustafa Paşa'nın 1680'de eniştesinin delâleti ile vezir olduğu döneme kadar, ana hatlarıyla tedrîsatı ve ilmî mesâîsini, Behçetî İbrahim (1094/1683)'in Köprülüler hakkında kaleme aldığı *Silsiletü'l-âsafiyye fî*

40 Köprülü, *Vakfiyeler*, no: 4, vrk. 26-a.

41 Şemseddin el-Bâbılî, 46'sı hadis kitabı olmak üzere, çeşitli ilimlerden 134 kitap ile ilgili rivayet izinlerini ve bunların isnadlarını "*Muntehabu'l-esânîd fî vasli'l-musannefât ve'l-eczâ ve'l-mesânid*" adlı eserde toplamıştır. *Sebetü Şemseddin el-Bâbılî el-müsemmâ Muntehabu'l-esânîd fî vasli'l-musannefât ve'l-eczâ ve'l-mesânid*, thr., İsa İbn Muhammed es-Seâlebî el-Mağribî, haz. Muhammed İbn Nâsır el-Acmî, Beyrut, 2004.

42 Aycibin, a.g.e., s., 18.

43 Bkz. Çabuk, *Köprülüler*, s., 159-176; Aycibin, a.g.e., s., 40 - 69.

44 Bkz. *Silsiletü'l-âsafiyye fî Hâkâniyyeti'l-Devleti'l-Osmâniyye*, Köprülü/Hafız Ahmed Paşa, no: 212, vr., 164-b; Şeyhî, a.g.e., II-III, 101; Aycibin, a.g.e., s., 11 (dpt.), 12.

45 Aycibin, a.g.e., s., 14. Anonim Osmanlı Tarihi'nde de Mustafa Paşa "sürekli okumakla meşgul, kimseyle görüşmeyen, mevkide gözü olmayan, kendi halinde bir kimse idi şeklinde tanıtılmıştır. Aycibin, a.g.e., s., 18.

Hâkâniyyeti'd-Devleti'l-Osmâniyye adlı eserindeki, şu kısa açıklamasından tesbit edebiliyoruz:

> "...Vezîr-i muşârun ileyh, kable'l-vizâra pederi ve birâderi Fâzıl Ahmed Paşa, zamânında etrâf ve eknâfda olan fuhûl-i ulemâya ikrâm ile İstanbul'a getirüb Mustafa Paşa hazretlerinin görmediği fenn ü nüsah kalmayup, bâ husus ilm-ü hadiste imâmu'l-hadis olup, İstanbul'da Süleymaniye Câmi ile Vefâ beyninde olan sarayları hassıyla bir kitâphâne ihdâs idüp, fuhûl-i ulemâ-ı İstanbula anda tahdîs ve ta'lîm-i funûna şuğl iderler idi."[46]

Behçetî, Mustafa Paşa'nın eğitimi için İstanbul dışından alimlerin getirildiğini söylese de, bu alimlerin Fazıl Ahmed Paşa'nın Şam, Mısır ve Hicâz ulemâsı ile kurduğu münâsebetler vesîlesiyle İstanbul'a gelip, Fazıl Ahmed Paşa'nın ilmî muhîtinde yer alan alimler olması vakıaya daha uygundur. Zira Fazıl Ahmed Paşa'nın meclisinde yukarıda ismi geçen Şam, Mısır ve Hicâzlı âlimler bulunduğu gibi, ayrıca Osmanlı entelektüel çevrelerinden tarihçi, coğrafyacı ve şâirler de bulunmaktadır.[47] Dolayısıyla, Mustafa Paşa'nın Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın çevresindeki âlimlerden istifade ettiğini söyleyebiliriz.

Behçetî'nin açıklamasında dikkat çeken ikinci husus, Mustafa Paşa'nın vezir olduğu 1680'e kadar, Süleymaniye ve Vefa arasındaki özel bir kütüphanede hadis rivayeti ile meşgul olmasıdır. Mustafa Paşa'nın, babası ve ağabeyinin vefatından sonra 42 yaşında vezir olduğunu dikkate aldığımız zaman, Köprülü Mehmed Paşa ve büyük oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın, idârî görevlere ve dönemin medreselerindeki müderrisliklere ihtiyatla yaklaştıkları ve Mustafa Paşa'yı da bu görevlerden uzak tuttukları anlaşılmaktadır.[48] Köprülü ailesinin büyüklerinin sadrazam olmakla beraber, ailenin küçük üyelerini müderrislik ve kadılık gibi görevlerden uzak tutmaları, öteden beri Osmanlı ulemâsının verimliliği üzerine tartışılan ve XVII. yüzyılın ilk yarısında en güçlü biçimde Kâtib Çelebî tarafından dile getirilen bir kanaatin uzantısı olmalıdır.[49] Zira Kâtib Çelebi, Bursalı Hocâzâde'den hikaye ile, kadılık ve müftülük gibi görevlerin ilimle uğraşmaya engel olduğunu ve bundan dolayı Osmanlı ulemasının Seyyid Şerîf

46 *Silsiletü'l-âsafiyye fî Hâkâniyyeti'l-Devleti'l-Osmâniyye*, Köprülü/Hafız Ahmed Paşa, no: 212, vr., 164-b.

47 Çabuk, *Köprülüler*, s., 159; Altınay, *Köprülüler*, 149-153.

48 Aycibin, a.g.e., s., 14, 19. Ayrıca Mustafa Paşa da kendi oğullarını siyasetten uzak tutup, daha ziyâde ilmî çalışmalara sevk etmiştir. Aycibin, a.g.y.

49 Fazıl Ahmed Paşa'nın himâyesindeki tarihçilerden Hezarfen Hüseyin Efendi de bilâhare resmî görevleri bırakıp telifle meşgul olmuş ve bu dönemde önemli eserler kaleme almıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, Ankara, 1998, (hazırlayanın girişi), s., 6.

Cürcânî ve Sa'düddin Teftezânî gibi verimli ve üretken olamadıklarını dile getirmektedir.[50]

Mustafa Paşa vezirliğine kadar, önce babası, daha sonra ağabeyi Fazıl Ahmed Paşa'nın sağladığı geniş imkanlarla ilmî çalışmalarını resmî medreselerden bağımsız yürütmüştür. Ayrıca onun özel kütüphanesinde hadis rivayeti ile meşgûl olması, İstanbul ve çevresinde yetişen âlimlerden farklı olarak, hadis ilimlerinin tedrîsîne yüksek derecede önem verdiğini göstermektedir. Zira özel kütüphanelerde hadis rivayeti, İstanbul ve çevresindeki muhitte çok fazla karşılaşılan ilmî bir çalışma yöntemi değildir.

b. Mustafa Paşa'nın Hac Yolculuğu ve Hadis İcâzetleri

Köprülü Mustafa Paşa, kırklı yaşlara kadar ağabeyi Fazıl Ahmed Paşa'nın himâyesinde ilmî faaliyetlerini sürdürmüş, bu arada Şam, Mısır ve Hicâz'ın meşhur alimlerinden bir çok hadis icâzeti almış, hatta ıstılahta meşyeha veya fehrese olarak nitelendirilebilecek derecede geniş bir rivayet koleksiyonunu uhdesinde toplamıştır. Mustafa Paşa, Kandiye'nin fethinden sonra 1669 tarihinde; annesi, amcası Hasan Ağa ve onun oğlu Hüseyin Çelebi (Amcazâde) ve Süleyman Fazıl (1134/1722)'ın da bulunduğu bir grupla beraber hac yolculuğuna çıkmış[51], bu yolculuk sırasında Şam, Mısır ve Hicâz bölgesinde birçok âlimden kısa süreli de olsa bazı dersler okumuş ve hadis başta olmak üzere fıkıh ve usûlden çeşitli icâzetler almıştır. Mustafa Paşa'nın hocalarını ve hadis icâzetlerini, öncelikle Şamlı biyografi yazarı Muhibbî (1111/1699)'nin verdiği bilgilerden tesbit edebiliyoruz.

Muhibbî'nin belirttiğine göre, Köprülü Mustafa Paşa 1081/1670 tarihinde Remle'de Hayreddin er-Remlî (1081/ 1671)'nin yanında bir takım dersler okumuştur. Mustafa Paşa ile beraber Amcazâde Hüseyin Çelebi (1114/1702) ve Süleyman Fazıl, Hayreddin Remlî'den hadis, fıkıh ve usûl-ü fıkıhtan bazı dersler okumuşlardır.[52] Hayreddin er-Remlî, Mustafa Paşa ve yanındakilere icâzet vermiş hatta Mustafa Paşa, Remlî'den ağabeyi Fazıl Ahmed Paşa için icâzet istemiştir.[53] Onun bu talebi, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Şam, Mısır ve Hi-

50 Kâtib Çelebi, *Mîzanu'l-hak fî İhtiyâri'l- ahakk*, nşr. Ebü'z-Ziyâ (İstanbul, 1306), s. 153-154. Katib Çelebi, yukarıdaki açıklamasının akabinde ilim ehline, devletin resmî kurumlarından bağımsız gayrı resmî ilmî faaliyet yürütmelerini nasihat etmektedir. Kâtib Çelebi, a.g.y.

51 Bkz. Aycibin, a.g.e., s., 15 - 16; Şeyhî, a.g.e., II-III, 678.

52 Şeyhî, Mustafa Paşa ile hac yolculuğuna çıkan Süleyman Fâzıl'ın Remle'de Hayreddin er-Remlî'nin yanında *Hidâye*'den bir miktar okuyup, fıkıh ile ilgili icâzet aldığını belirtmektedir. Şeyhî, a.g.e., II-III, 679.

53 Muhibbî, *Hulâsa*, II, 138.

câz ulemasının rivayet ilimlerindeki birikimine ve onların hadis isnadlarına atfettiği değeri göstermesi açısından mânidardır.

Yine Muhibbî'nin belirttiğine göre, Köprülü Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin, Muhammed el-Belbânî ed-Dımaşkî (1083/1672)'den de hadis icâzeti almışlardır.[54]

Muhibbî'nin açıklamalarından, hac yolculuğu sırasında Amcazâde Hüseyin ve Süleyman Fazıl'ın Mustafa Paşa'nın himâyesinde bulundukları anlaşılmaktadır. Şeyhî, Süleyman Fazıl'ın hadis icâzetleri hakkında bilgi verirken, onun hâmisi durumundaki Mustafa Paşa'nın icâzetlerinden bahsetmemektedir.[55] Dolayısıyla, Muhibbî'nin verdiği bilgilerle beraber, Mustafa Paşa'nın Şam, Mısır ve Hicâz'da okuduğu dersleri ve icâzetlerini, on dokuz yaşında onun delâleti ile birçok hadis icâzeti elde etme imkânı bulan Süleyman Fâzıl'ın biyografisinden tesbit edebiliyoruz.[56]

Şeyhî, Süleyman Fazıl'ın Mustafa Paşa ile beraber hacca gittiğini ve bu yolculuk sırasında bölgenin âlimlerinden hadis, fıkıh ve fıkıh usûlünden bazı icâzetler aldığını dile getirmiştir. Şeyhî'nin belirttiğine göre; Süleyman Fazıl, Şam'da Muhammed el-Belbânî ed-Dımaşkî (1083/1672)'den ilm-i hadis ve Kütüb-i sitte ile ilgili rivayet izni almıştır. Kâhire'de Nureddin Ali İbn

54 Muhibbî, *Hulâsa*, III, 402.

55 Sonraları Ayasofya kürsü vâizi olan Süleyman Fâzıl Efendi, Rabîullevvel 1060/ Mart 1650 senesinde İstanbul'da doğmuş, Nişancı Mehmed Paşa Câmii imamı Şeyhulkurrâ Mehmed Efendi'nin yanında kırâat-ı seb'a ve aşere dersleri alarak kıraat ilimlerini tahsil etmiştir. Daha sonra Arap dili ve edebiyatının tedrîsâtına Gürcü Mustafa Efendi'nin yanında başlayıp, sâir fenlerle ilgili eğitimini Arapzâde Abdülvehhâb Efendi'nin yanında tamamlamıştır. Şeyhî, a.g.e., II-III, 678. Bkz. Ayaz, *Zâhid el-Kevserî,* 91. Hac yolculuğu sırasında Süleyman Fâzıl yaklaşık on dokuz yaşındadır. Kaynaklarda, Süleyman Fâzıl'ın Köprülü ailesi ile bağlantısı tam olarak belirtilmemiştir. Ancak genç yaşta Köprülü Mustafa Paşa ile beraber hac yolculuğuna çıkarak, onun yanında bir birçok alimden icâzet alması ve yine Köprülü vakıflarında vazîfe yapmış olması, onun Köprülü ailesi ile irtibatının kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bkz. Şeyhî, a.g.e., II-III, 678.

56 Şeyhî'nin Mustafa Paşa'nın hadis icâzetleri ve hocaları ile ilgili bilgi vermemesinin sebebi, Mustafa Paşa'nın vezirliğinden önce resmî görev almamasından kaynaklanan bir durumdur. Zira Osmanlı biyografi kaynaklarının çoğunda, ulemânın tahsilini tamamlayıp, müderris olduktan sonraki yaşantısı anlatılmaktadır. Bkz. Unan, *Fâtih Külliyesi*, s., 250. Ayrıca söz konusu biyografi kaynaklarında bir alimin, pâyeden pâyeye, mevkîden mevkîye yükseldiği günü gününe tesbit edilirken, bunun haricindeki çalışmalarına önem verilmemektedir." Uysal, Enver, "Ferit Kam'ın Tercüme-i Hal Hakkındaki Düşünceleri ve Kınalızade ile İlgili Bir Denemesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c., I, sy., I, 1986, s., 136; Krş. Kam, Ferit, "Kınalızâde Ali Çelebi", *Darulfunun Edebiyat Fak. Mec.*, İstanbul, 1332, sy. IV, s. 358.

Ali eş-Şebrâmellisî (1087/1676)'nin derslerinde hazır bulunup ondan da icâzet almıştır. Harameyn-i Şerîf'te Şeyh Hasan İbn el-A'cîmî (1113/1702), Abdulkâdir es-Safûrî (1081/1670-71), Muhammed İbn Süleyman er-Rudânî (1094/1683), İbrahim el-Gürânî (1101/1690), Abdullah İbn Sâlim el-Basrî (1134/1722) hazretlerinden bazı icâzetler almıştır. Haremeyn-i Şerîf'ten sonra Kudüs'te Abdulkâdir el-Makdisî (1079/1668-69)'den icâzet almıştır. Kudüs'ten sonra Remle'de Şeyh Hayreddin Remlî (1081/1671)'nin meclisînde hazır bulunup, *Hidâye*'den bir miktar okuyup fıkıh ile ilgili icâzet almıştır.[57] Şeyhî, her ne kadar Mustafa Paşa'nın icâzetlerini doğrudan tasrih etmese de, ismi geçen alimlerden öncelikle Köprülü Mustafa Paşa'nın, onun delâleti ile Süleyman Fazıl'ın icâzet almaya muvaffak olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda da belirtildiği gibi, hadis alimi Muhammed İbn Süleyman Rudânî (1081/1670), Mustafa Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve bir yıl kadar burada kalmıştır. Muhibbî, birçok Osmanlı âliminin Rudânî'den icâzet aldığını belirtmektedir.[58] İzmirî Süleyman Efendi (1102/1691), Muhammed İbn Süleyman er-Rudânî'den hadis icâzeti alan Osmanlı âlimlerinden olup, Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Macaristan seferi öncesinde orduyu hümâyun kadılığına getirilmiştir.[59] Şeyhî, İzmirî Süleyman Efendi'nin Rudânî'den Kütüb-i sitte'yi okuyup icâzet aldığını belirtmekle yetinmiştir.[60] Köprülü Mustafa Paşa'nın Rudânî ile olan münâsebetlerini ve İzmirî'nin orduyu hümâyün kadılığına getirilmesi arasındaki bağlantıları dikkate alınca, İzmirî'nin Mustafa Paşa'nın tavassutu ile Rudânî'den bazı hadis dersleri okumuş olduğunu söylemek mümkündür. [61]

57 Şeyhî, a.g.e., II-III, 678 - 679.

58 Muhibbî, *Hulâsâ*, IV, 205, 207. İstanbul'da Mustafa Paşa'nın ağabeyi Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ile görüşen Rudânî, Sadrazam'ın iltifatına mazhar olmuş, bu arada kendisine Mekke Haremeyn işleri sorumluluğu görevi verilmiştir. Rudânî, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın vefatına kadar görevine devam etmiş, onun vefatından sonra bu görev kendisinden alınmıştır. Muhibbî, a.g.y. Sadrazam'ın vefatından sonra Rudânî'nin görevinden alınması, onun Fazıl Ahmed Paşa'nın himâyesinde bulunduğu göstermektedir.

59 İzmirî Süleyman Efedi, Mustafa Paşa'nın şehit düştüğü 26 Zilkade 1102/21 Ağustos 1691'den yaklaşık on gün sonra da 5 Zilhicce 1102/30 Ağustos 1691'de kendisine kurşun isâbet etmiş ve bir gün sonra da vefat etmiştir. Şeyhî, a.g.e., II-III, 61.

60 Şeyhî, a.g.e., II-III, 61.

61 İzmirî Süleyman Efendi, Arapzâde Abdulvehhâb Efendi (1103/1691-92)'nin yanında bir süre ilim tahsil etmiştir. Şeyhî, a.g.e., II-III, 61. Aynı zattan Süleyman Fâzıl Efendi de ders almıştır. Şeyhî, a.g.e., II-III, 678. Dolayısıyla, İzmirî ve Süleyman Fazıl'ın aynı hocadan okuması ve ikisinin de Rudânî'den icâzet almış olması, Köprülü Mustafa Paşa'nın hac yolculuğu sırasında İzmirî'nin onun yanında bulunduğunu ve bu yolculuk sırasında icâzet aldığını akla getirmektedir.

c. Fazıl Ahmed Paşa'nın Vefatından Sonra Mustafa Paşa'nın Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı İle Münâsebetleri

Köprülü Mustafa Paşa, özellikle hac yolculuğunda yukarıda ismi geçen alimlerden hadis icâzeti almakla yetinmemiş, ayrıca İstanbul'a döndükten sonra da Şam ve Mısır'dan gelen alimler ile üst düzeyde irtibat içerisinde bulunmaya devam etmiştir. Mustafa Paşa'nın kendisine imam olarak tayin ettiği Zeynüddîn el-Busravî (1102/1690) bunların en önde gelenlerindendir. Busrâvî, Dımaşk'ta Abdulkâdir es-Sâfûrî ve Remle'de Hayreddin er-Remlî'nin yanında okumuş, daha sonra İstanbul'a gelmiştir. Busrâvî, 1086/1675 – 1092/1682 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Yahya eş-Şâvî'den bazı kitapları okuyup icâzet almıştır.[62] Bilâhare Kudüs'te Şafiî mezhebi müftülüğüne ve Salâhiyye Medresesi müderrisliğine tayin olunan Busrâvî, ayrıca Sadrazam Köprülü Mustafa Paşa'nın yanında imam olarak görev yapmıştır. Busravî, 1102/1690 tarihinde Sadrazam Köprülü Mustafa Paşa ile Belgrad ve Nîş seferlerine katılmış, fetihten sonra Belgrad yakınlarında vefat etmiştir.[63]

Mustafa Paşa'nın hamilik yaptığı Mısırlı alimlerden biri de, Ezher'de tahsilini tamamlayıp, 1088/1677 tarihinde İstanbul'a gelen Ali İbn Süleyman el-Mansûrî (1134/1722)'dir. Şeyhî, Ali el-Mansûrî'nin "sadrazâm-ı sâbık Köprülü Ahmed Paşa'nın birâderleri Mustafa Bey'in meclis-i şeriflerine vâsıl olmuşlar idi" diyerek, Mustafa Paşa'nın ilim meclisine katıldığını ifade etmiştir.[64] Ali el-Mansûrî'nin İstanbul'a geldiği tarih, Köprülü Kütüphanesi'nin kurulma aşamasında olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Köprülü Mustafa Paşa ile üst düzey bir ilişki kuran Ali el-Mansûrî, kütüphanenin vakfiyesinin düzenlendiği tarihe kadar İstanbul'da bulunmuş ve vakfiyenin hazırlanmasından sonra, 1090/1679 tarihinde Belgrad'da Köprülü Ahmed Paşa

62 Murâdî, *Silk*, I, 252. Zeyneddin el-Busrâvî, 1086-1092 tarihleri arasındaki bir dönemde İstanbul'da bulunan Yahya eş-Şâvî'den Muhibbî ve diğer arkadaşları ile beraber, Ussâm haşiyesi ile beraber *Beydâvî Tefsiri*'nden Fatiha Suresi'nin tefsirini, Hafîd haşiyesi ile beraber *Muhtasaru'l-Meânî*, *Elfiyye*, *Akâid el-Adûdiyye* üzerine Devvânî'nin bazı şerhlerini okumuşlardır. Busrâvî ve arkadaşları Yahyâ eş-Şâvî'den İstanbul'da icâzet almışlardır. Murâdî, a.g.y.

63 Murâdî, *Silk*, I, 253.

64 Şeyhî, a.g.e., II-III, 677. Zirikli, *A'lâm*, IV, 292. Ali el-Mansûrî; Sultan el-Mezzâhî (1075/1664), Muhammed İbn Alâaddin el-Bâbilî (1077/1666), Nureddin eş-Şebrâmellisî (1087/1676), Yahya eş-Şâvî (1096/1685), Muhammed el-Bakarî (1097/1686), Ahmed el-Beşbîşî (1096/1685), İbrahim el-Bermâvî (1106/1694), Ahmed el-Acemî (1086/1675), Abdusselam el-Lekânî (1078/1668) ve Köprülü Mustafa Paşa (1102/1691) gibi XVII. asrın önde gelen şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiştir. Ayaz, *Zâhid el-Kevserî*, 90.

Medresesi şeyhulkurralığı görevine atanmıştır.[65] Köprülü Mustafa Paşa sadrazam olunca, Ali el-Mansûrî'yi kendisine imam olarak tayin etmiş, kısa bir süre sonra da Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nde ders-i âmm, hâfız-ı kütüb ve muhaddislik görevine getirilmiştir.[66]

Köprülü Mustafa Paşa'nın himâyesine giren Ali el-Mansûrî ile yine onun delâleti ile Şam, Mısır ve Hicâz ulemasından birçok hadis icâzeti alan Süleyman Fazıl, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ilmî muhîtindeki en geniş rivayet koleksiyonuna sahip alimlerdir. Hatta XVIII. yüzyılın meşhur alimlerinden Buhârî ve Müslim şârihi Yusuf Efendizâde, Ali el-Mansûrî ve Süleyman Fâzıl Efendi'den hadis icâzeti almış, onun bu icâzeti Osmanlı alimleri arasında tevârüs ederek, XX. yüzyılın başında Zâhid el-Kevserî'ye kadar intikal etmiştir.[67] Kevserî, Sultan el-Mezzâhî (1075/1664), Şeyh Hayreddin er-Remlî (1081/1671) ve Nureddin Ali eş-Şebrâmellisî (1087/1676)'nin sebetleri ile Muhammed İbn Süleyman er-Rudânî (1094/1683)'nin *Sılatü'l-halef bi mevsûli's-selef* adlı meşyehasını, Süleyman Fazıl Efendi'den kendisine ulaşan isnad ile rivayet etmektedir. Yine Kevserî, Köprülü Mustafa Paşa'nın rivayet izinlerinin de bulunduğu Ali İbn Süleyman el-Mansûrî'nin sebetini, Yusuf Efendizâde yoluyla kendisine ulaşan isnad ile rivayet etmektedir.[68] Dolayısıyla, Fazıl Ahmed Paşa ve özellikle Mustafa Paşa'nın himâyesindeki alimler yoluyla; Şam, Mısır ve Hicâz'dan İstanbul'a intikal eden hadis icâzetlerinin (isnadların) XX. yüzyıla kadar intikal etmesi, Köprülülerin Osmanlı hadis çalışmalarında yeni bir dönemin başlangıcını tesis ettiklerine dair bir kanaatin dile getirilmesine imkan vermektedir.

II. Fazıl Ahmed Paşa'nın Köprülü Kütüphanesi'nde Oluşturduğu Hadis Koleksiyonu İle Osmanlı Hadis Çalışmalarına Katkısı

Fazıl Ahmed Paşa, babasının türbesinin yakınında müstakil bir kütüphane binası yaptırmış, ancak genç yaşta (1087/1676) vefatı sebebiyle kuruluş işlemleri sonraya kalan kütüphane, 1089/1678'de kardeşi Mustafa Paşa'nın

65 Şeyhî, a.g.e., III, 677-678.

66 Şeyhî, a.g.e., III, 678. Mustafa Paşa tarafından hazırlanan vakfiye kataloğunda kayda değer bir hata bulunmayıp, 1738 tarihinde hazırlanan katalogda birçok eksiklikler ve ciddi hatalar tesbit edilmiştir. Şeşen vd., (giriş) I, 7, 8. Mustafa Paşa'nın himâyesinde Köprülü vakıflarında müderrislik ve kütüphanede hâfız-ı kütüp olarak görev yapan Ali el-Mansûrî'nin kütüphane kataloğunun hazırlanmasında önemli bir görev üstlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

67 Ayaz, *Zâhid el-Kevserî*, 89, 90-91.

68 Ayaz, *Zâhid el-Kevserî*, 90-92.

hazırladığı vakıf senediyle resmen açılmıştır.[69] Köprülü Kütüphanesi, İstanbul'da müstakil bina şeklinde kurulan ilk vakıf kütüphanesi olmasının yanı sıra, zengin koleksiyona sahip olması ile farklı bir öneme sahiptir.[70]

Köprülü Kütüphanesi'nden önce, XV ve XVI. yüzyıllarda kurulan kütüphanelerdeki kitap sayısı, ortalama olarak 200 ile 400 arasında değişmektedir. Bu sayıdan farklı olarak, Fatih Külliyesi'nde 839 kitap bulunmaktadır. Osmanlı vakıf kütüphanelerinde en büyük kitap artışı, Fazıl Ahmed Paşa'nın tesis ettiği Köprülü Kütüphanesi ile gerçekleşmiştir.[71] 1678 tarihinde Köprülü Mustafa Paşa'nın hazırlattığı vakıf senedindeki kayda göre, kütüphanede 1622 cilt yazma eser bulunmaktadır.[72]

Fazıl Ahmed Paşa'nın zengin bir koleksiyon oluşturmasında, ilmiye sınıfına mensûbiyeti, ulemâ ile münâsebetleri ve onun kitaba karşı tutkusunun önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür. Hatta önceleri sahhaflıkla meşhur Rasûl Efendi (1093/1682)'nin ilmiye tarikine girişini Şeyhî, Fazıl Ahmed Paşa'ya "kitâb takrîbiyle istinâd ve ol sebeble tahsîl murâd etmişti" şeklinde ifade etmiştir.[73] Şeyhî'nin açıklamasından, Sadrazam'ın yazma eserlere ehemmiyet verdiği ve bunların toplanılıp muhafaza altına alınmasına yönelik girişimlerinin kütüphanenin kurulmasından çok daha önce başladığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan kütüphanede kıymet-i ilmiyyesi yüksek eserlerin toparlanmasında Fazıl Ahmed Paşa'nın şahsî gayretleri ile beraber, devrin sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısının etkisi göz ardı edilemeyecek derecede önemlidir. Zira Amerika'nın keşfine müteakip XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ucuz Avrupa gümüş paraları (İspanyol taleri ve reali, esedî yani Hollanda rixdalesi) Osmanlı pazarını istilâ etmiştir.[74] Avrupalı

69 Vakfiye için bkz. Köprülü, Vakfiyeler, no: 4.

70 Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 61, 62.

71 Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 195, 196.

72 Şeşen vd., a.g.e, (*Giriş*), I, s. 7, Köprülü Kütüphanesi'nin kataloğunda 11'i zâyi olmakla beraber 1658 cilt kayıtlıdır. 1658 cildin içerisinde, 24 cilt matbu eser bulunmaktadır. Şeşen vd., a.g.e, (giriş), I, 15. Bunlar kütüphaneye sonradan dahil edilen eserlerdir. Ayrıca kütüphanenin açılışından sonra istinsah edilen bir takım eserlere de rastlamak mümkündür. Ancak hadis kitapları açısından bu yazmaların sayısı çok fazla değildir.

73 Şeyhî, a.g.e., I, 511.

74 İnalcık, *Devlet-i Aliyye III*, s. 9, 13. 1640'lardan itibaren yaklaşık elli yılık bir süre boyunca Osmanlı akçesi tedâvülde pek görünmemiş, ödeme aracı olmaktan çıkıp yalnızca bir hesap birimi konumuna düşmüştür. Bu dönemde Osmanlı piyasalarında ödeme aracı olarak çeşitli Avrupa sikkeleri ve en çok da Avrupa'nın gümüş guruşları kullanılmıştır. Pamuk, Şevket, "*Kuruş*", DİA, XXVI, 458.

tüccârlar gümüş getirip, Doğu mallarını ve altın alıp gitmişlerdir.[75] Avrupa'nın gümüş sayesinde yakaladığı zenginlik, yalnızca ticâri değil, doğunun kitap birikiminin batıya taşınmasında da önemli bir rol oynamıştır. Zira bu dönemde Avrupalılar ve özellikle Fransızlar, Doğu ve Yunan eserlerini toplamaya çalışmışlardır. Hatta Kolber, Osmanlı ülkesindeki yabancılara mektuplar gönderip, doğunun nadide eserlerini satın almalarını, Osmanlı ve Yunan eserlerini hızlı bir şekilde Paris'e göndermelerini istemiştir. Özellikle Fransa'dan doğuya gönderilen kurullar yoluyla, doğunun nadide eserleri Batı'ya taşınmıştır.[76] 1673'de Kahire'ye gelen P. Vansleb, şehrin sahaflarından değerli Farsça eserlerle beraber, 395 Arapça eser satın almıştır.[77]

XVII. yüzyılda yazma eserlerin Avrupa'ya taşınmasını önlemek için Fazıl Ahmed Paşa önemli bir gayret sarf etmiştir. Hatta *Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvud es-Sicistânî* adlı yazma eserin dünyadaki tek nüshasının üçüncü cüz'ünün Köprülü Kütüphanesi, iki, dört ve beşinci cüzlerinin Paris'te bulunması, Fazıl Ahmed Paşa'nın yazma eserlerin muhafaza altına alınmasındaki çabasının ne derece önemli olduğunu göstermek için yeterlidir. Fazıl Ahmed Paşa, *Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvud es-Sicistânî* adlı eserin Avrupa'ya kaçırılmasından yalnızca üçüncü cüz'ü kurtarabilmiştir.[78] Eseri neşreden Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî, yazma eserin iki, dört ve beşinci cüzlerinin cahil bazı kimseler tarafından kitabın tamamından alınarak Paris'e götürüldüğünü dile getirmektedir. Bunun gerekçesi olarak da, Köprülü ve Paris'teki nüshaların aynı müstensih tarafından çoğaltılmasını referans göstermektedir.[79] Söz konusu eserin bazı bölümlerinin cildinden ayrılarak Avrupa'ya götürülmesi, bu cildin Fazıl Ahmed Paşa'nın eline geçmesinden önce gerçekleşmiştir. Zira kütüphanenin resmî açılışının düzenlendiği vakfiyenin kitap listesinde eserin özellikle "üçüncü cüz'ü" kayda geçmiştir.[80]

Bu misalden açık bir şekilde anlaşıldığı gibi, Fazıl Ahmed Paşa İslâmî ilimlerdeki kitap mîrasının hızlı bir şekilde batıya intikâlini müşâhade etmiş, hem İstanbul hem de Şam ve Mısır'daki kitap koleksiyonlarının önemli bir kısmının Batı'ya taşınmasının önüne geçmiştir. Muhibbî'nin belirttiğine göre, Fazıl Ahmed Paşa kütüphanesindeki kitapları yaklaşık kırk bin ku-

75 İnalcık, *Devlet-i Aliyye III*, s. 13.
76 Altınay, *Köprülüler*, s. 154.
77 Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerinde Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIII, 2014, s., 33
78 Eser için bkz. Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 292.
79 *Süâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvud Süleyman İbnü'l-Eş'as es-Sicistânî*, I-II, thk., Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî, Beyrut, 1997, I, 127-128.
80 Köprülü, Vakfiye, no: 4, vrk. 25-a.

ruşluk büyük bir servet harcayarak toplamıştır.[81] Kütüphanede bulunan İstanbul, Şam, Mısır ve Hicâz'ın ilmî mîrâsı durumundaki kıymetli eserler de bu bilgiyi teyid etmektedir.[82]

XVII. yüzyılın sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel ortamında cereyan eden bir takım problemlerle beraber Fazıl Ahmed Paşa, kütüphanede topladığı kitapların önemli bir kısmını, İstanbul ve çevresindeki ilmî muhîtten elde etmiştir. Köprülü Kütüphanesi'nin Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda bulunan kitapların temellük ve bir kısım mütâlaa kayıtları üzerine yapılan araştırmada; Osmanlı âlimlerinden Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (922/1516) ile oğullarının 8, Sa'dî Çelebi diye meşhur olan Sa'dullah İbn İsâ İbn Emîr Hân (945/1539)'ın 14, Sa'dî zâde Abdullah ve oğlu Muhammed'in 6, Nevî'zâde Ataullah Efendi (1045/1635) ile Veysî (1037/1628)'nin her ikisinin de mülkiyetinde bulunan kitaplardan 10, yalnızca Ataullah Efendi'nin 8, yalnızca Veysî Efendi'nin 13, Karaçelebizâde Mahmud (1063/1653)'un 7, Şefîî' Derviş Mehmed İbn Osman (1082)'ın 12, Hüseyin Çelebi (XVII. asır)'nin 52 kitabı tesbit edilmiştir. Yukarıda ismi geçen alimlerin 130 kitabı kütüphanede bulunmaktadır. Ayrıca isimlerini burada sayamayacağımız 100'den fazla Osmanlı aliminin Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda birer, ikişer kitabına rastlamak mümkündür.[83]

Fazıl Ahmed Paşa, İstanbul ve çevresinde bir kısmı yukarıda zikredilen alimlerin özel kitaplıklarından zamanına kadar ulaşan eserleri temin etmiştir. Ancak bunların çoğunluğu; fıkıh, tasavvuf, tıp, tarih ve diğer konulardaki kitaplardır. Zira eserlerin telif, istinsah ve temellük kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla takrîbi olarak, Furû-u Fıkıh bölümündeki 160 ciltten oluşan yazma eserlerden 40, Usûl-u fıkıh ile ilgili 62 yazma eserden 20, Tasavvuf bölümündeki 93 yazma eserden 30 ve Tıp bölümündeki 39 eserden 20 kadarı İstanbul ve çevresinden elde edilmiştir. Söz konusu bölümlerde Osmanlı alimlerinin telifleri ile istinsah ve temellük kayıtları

81 Muhibbî, *Hulâsa*, I, 356.

82 Çeşitli ilimlerdeki değerli yazma eserlerin kütüphanelerde muhafaza altına alınması yönündeki faaliyetler Fazıl Ahmed Paşa'dan hemen sonrasında yoğun bir şekilde devam etmiştir. XVII. yüzyılın sonunda inşâ edilen Merzifonlu Kara Mustafa, Amcazâde Hüseyin Paşa ve Feyzullah Efendi kütüphaneleri, ayrıca XVIII. yüzyılın ilk yarısında inşâ edilen birçok müstakil kütüphanede değerli yazma eserler toplanmıştır.

83 Bunlardan bazıları şunlardır; Taşköprîzâde Ahmed (968/1561) ve oğlu Kemâleddin (1030/1621), Kınalızâde Ali Efendi (979/1571), Vahyîzâde Mehmed el-İznikî (1018/1609), Areczâde Abdullah İbn Mustafa (1106/1694); Taşlıca kadısı Ahmed el-Bosnavî (1052/1642-43), İbrahim İbn Ali Tercümanzâde (1080/1669-70); Mustafa Azmîzâde (1040/1631).

yaklaşık olarak % 25 ile % 50 arasında değişmektedir. Ayrıca yukarıdaki rakamlar, katalog bilgileri esas alınarak yapılan bir araştırmanın neticesidir. Kütüphanedeki yazma eserlerin ferağ ve zâhiriyyelerinin dikkatle incelenmesi ile yapılacak yeni tetkiklerde sayının artması kuvvetle muhtemeldir.[84] Bu kayıtlardan, söz konusu bölümlerdeki eserlerin önemli bir kısmının daha öncesinde Osmanlı alimlerinin ellerinde bulunduğu ve son olarak Fazıl Ahmed Paşa'nın vakfı ile kütüphaneye intikal ettiği anlaşılmaktadır.

1. Fazıl Ahmed Paşa'nın İstanbul ve Çevresindeki İlmî Muhitten Elde Ettiği Hadis Kitapları

Osmanlıdaki müstakil ilk vakıf kütüphanesi olarak nitelendirilen Köprülü Kütüphanesi'nin bânisi Fazıl Ahmed Paşa, öncelikle İstanbul ve çevresinden daha sonra da Şam başta olmak üzere Mısır ve Hicâz'dan çeşitli vesilelerle önemli yazma eserler elde etmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Fazıl Ahmed Paşa; fıkıh, tasavvuf, tıp ve tarih ile ilgili konularda, İstanbul ve çevresindeki ulemânın özel kitaplıklarından önemli ölçüde istifâde etmiştir. Ancak bu kanaat, *Sahîhu'l-Buhârî*, *Mesâbîh*, *Meşârik* ve bunların şerhleri ile bazı tarih kitapları dışındaki hadis kitapları için, bir diğer ifade ile müsned, musannef, mu'cem ve özel nitelikli ricâl kitapları için dile getirilemez.

Osmanlı ilmî muhîtinin en geniş çerçevede hadis kitapları ile tanışması, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda gerçekleşmiştir. Zira daha öncesindeki medrese kütüphanelerinin koleksiyonları genelde medrese öğrenimi için gerekli ders kitaplarından oluşmaktadır. Hatta 1438 tarihli Edirne Dârulhadis Kütüphanesi'nde on iki çeşit hadis kitabı ile beraber, medrese öğrenimi için gerekli Tefsir ve Fıkıh kitapları bulunmaktadır.[85] Diğer taraftan Fatih'in külliyesinde kurduğu kütüphanede bulunan kitapların hemen hemen hepsi Arapça ders kitaplarıdır. II. Bâyezid'in Edirne'deki külliyesinde bulunan kütüphanesinde ve devlet adamlarıyla ulemâ ta-

84 Hadis kitaplarında Osmanlı alimlerine ait temellük kayıtlarının adedi katalogda 10 civarındadır. Ancak yazma eserler üzerinde yapılan araştırmada bu sayı 37'ye yükselmiştir. Vaktin sınırlı olmasından dolayı, hadis bölümü dışındaki sayımlar katalog üzerinden gerçekleştirilmiştir. Şayet, diğer bölümlerle ilgili yazma eserler üzerinde yeni tetkikler yapılacak olursa, bu bölümlerde Osmanlı alimlerine ait temellük kayıtlarının artması kuvvetle muhtemeldir.

85 Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s., 201. Edirne Dârulhadis vakfiyesinde kayda geçen kitaplar için bkz. Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984, s., 224- 231.

rafından kurulan diğer medrese kütüphanelerinde bulunan kitaplar da aynı mühtevâya sahiptir.[86]

XVI. yüzyılda inşâ edilen Süleymaniye Külliyesi'nde bulunan kütüphanedeki hadis kitapları, Edirne Dârulhadisi'nden daha fazla olmakla beraber, hadis ilimleri için yeterli bir kaynakça oluşturmamaktadır. Zira Süleymaniye vakfiyesinin kitap listesinde ve sonradan Sultan Süleyman tarafından vakfedilen kitaplar arasında 36 çeşit hadis kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların çoğunluğu, medreselerin çeşitli kademelerinde okunan *Sahîhu'l-Buhârî*, *Mesâbîhu's-sünne* ve *Meşârıku'l-envâr* ile *Sahîh-i Müslim* ve bunların şerhlerinden oluşmaktadır.[87]

Köprülü Kütüphanesi, zengin koleksiyonu ile XV, XVI ve XVII. yüzyılın ilk yarısındaki vakıf kütüphanelerinden farklılık arz ettiği gibi, 200'den fazla hadis kitabı ile Osmanlı hadis çalışmaları açısından bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Dolayısıyla, XVI. yüzyıl Osmanlı ilmî muhitinde çok fazla öne çıkmayan hadis kitaplarının Köprülü Kütüphane'sinde bulunması; Şam, Mısır ve Hicâz'ın rivâyet birikiminin önemli bir kısmının Köprülüzâdeler yoluyla İstanbul'a taşındığını göstermektedir.[88]

Bu kanaati daha güçlü bir şekilde dile getirebilmek için, kütüphanedeki hadis kitaplarının te'lif, istinsah ve temellük kaydı bağlamında incelenmesi zorunludur. Ayrıca rivayet kitaplarının müellif ve müstensihlerine dair ula-

86 Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, 202. Erünsal, dönemin tekke kütüphanelerindeki 50-150 ciltlik koleksiyonların hemen hemen hepsinin tasavvufî eserlerden oluştuğu belirtmektedir. Erünsal, a.g.e., s., 203.

87 Süleymaniye Külliyesi'nin bünyesinde bulunan kütüphanede yukarıda isimleri zikredilen hadis kitapları ve bunların şerhlerinden başka şu eserler bulunmaktadır; *Sünen-i Ebî Dâvud*, *Câmiu'l-usûl* (İbnü'l-Esîr), *et-Tergîb ve't-terhîb* (Münzirî), *Kitâbu'ş-Şifâ* (Kâdı Iyâd), *Riyâzu's-salihîn* (Nevevî), *el-Makâsıdü'l-hasene* (Sehâvî), *el-Mevâhibü'l-ledünniyye* (Kastallânî), *Câmiu'l-kebîr* (Suyûtî), *Umdetü'l-ahkâm* (Makdisî), *Menhecu'l-ummâl* (Muttakî el-Hindî), *Kitabu'l-ahkâm* (Abdulhak el-İşbilî), *Tecrîdü's-sahâbe* (Zehebî), *Şerhu Câmii's-sağîr* (Alkamî), *Kitabu'l-Istıfâ ale'ş-Şifâ* (Delecî), *Feyzu'l-kadîr min Câmii's-sagîr*'in baş tarafı (Münâvî), *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* (İbnü'l-Esîr), *Şerhu Âsari't-Tahâvî*, *Şerh-i Şemâil-i Şerîf* (İbn Hacer el-Heytemî) adlı eserler bulunmaktadır. Bkz. "*Süleymaniye Kütüphanesine Vakfedilen Kitapların Defteri*", Süleymaniye, no: 1075, vr. 2b-3a. *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. Kürkçüoğlu, Kemal Edib, Ankara, 1962, s., 210-218; Çiftçi, Mehdin, *Süleymaniye Dârulhadisi (XVI-XVII. Asırlar)*, İstanbul, 2013, s., 153-161.

88 Fazıl Ahmed Paşa ve Mustafa Paşa'nın Şam, Mısır ve Hicâz ulemâsı ile münâsebetlerinden dolaylı olarak istifâde eden yakın akrabaları Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Amcâzâde Hüseyin Paşa'nın kurdukları kütüphanelerde ilmî değeri yüksek hadis kitapları bulunmakla beraber, bu kütüphanelerdeki hadis kitaplarının çeşitliliği Fazıl Ahmed Paşa'nın kütüphanesi kadar geniş değildir.

şılacak veriler; fıkıh, kelam ve dil ağırlıklı çalışmaların öne çıktığı İstanbul ve çevresinde, hadis eserlerinin telif ve neşrindeki faaliyetlerin görülmesini sağlayacaktır. Temellük kayıtları ise, genelde XVII. yüzyıl, ancak bundan daha önemlisi, XVI. yüzyıl Osmanlı âlimlerinin sahip oldukları hadis kaynakçasına dair fikir yürütülmesine yardımcı olacaktır.

a. Kütüphanedeki Eserlerden İstanbul ve Çevresinde Telif Edilen Hadis Kitapları

Osmanlı alimlerinin hadis eserlerinin telifinde velûd olmadıkları öteden beri dile getirilen bir husustur.[89] Hatta XV ve XVI yüzyıllardaki Osmanlı alimlerinin ilmî çalışmalarının tasnifine yönelik araştırmalarda telif, şerh, haşiye ve ta'lik türündeki eserler arasında hadis çalışmalarının diğer ilimlere oranı % 2 - 3 gibi rakamlarla ifade edilmektedir.[90] Bu durum, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki hadis kitapları açısından da çok fazla bir değişiklik göstermemektedir. Zira kütüphanede Osmanlı alimlerinin telifi olan hadis kitaplarının sayısı, kırk hadis ve tek hadis çalışmaları hariç, yedidir. Bunlar;

1) İbn Melek (821/1418'den sonra), *Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr* (no: 331)
2) İbn Melek'in oğlu Muhammed ((854/1450'den sonra), *Şerhu Mesâbîhi's-sünne* (no: 341)
3) Molla Gürânî (893/1488), *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâdı ehâdîsi'l-Buhârî* (no: 328)
4) Mahmud b. Süleyman el-Kefevî (990/1582), *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* (no: 1112).
5) İsâmuddin İbrahim İbn Muhammed İbn Arapşâh el-İsferâînî (944/1536), *Şerhu'ş-şemâil li't-Tirmizî* (no: 315/1).
6) Okçuzâde (1039/1629), *K. el-Makâmu'l-mahmûd* (no: 291).
7) *Tuhfetü'l-âsâr fi'l-edı'yeti ve'l-ezkâr* (no: 258) Müellifi tesbit edilemeyen bu eser, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa adına telif edilmiştir.

Kütüphanede, İbn Kemal Paşa'nın, beş kırk hadis, üç otuz hadis ve bir de tek hadis olmak üzere 9 çalışması bulunmaktadır.[91]

89 Bkz. Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, 1. bs., İstanbul, 1983, s. 360; Unan, *Fâtih Külliyesi,* 369.

90 Lekesiz, a.g.m., s. 30; Unan, *Fâtih Külliyesi*, s. 362-363.

91 İbn Kemal Paşa'nın çalışmaları için bkz. Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, no: 1580/5, *Şerh-u kavlihî aleyhi's-selâm "Se uhbiruküm bi evveli emrî"*; no:1580/6; *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'în*; no: 1580/7, *Şerhu erbea' ve 'ışrîne hadîsen*;

b. Kütüphanedeki Eserlerden İstanbul ve Çevresinde İstinsah Edilen Hadis Kitapları

Hadis çalışmalarının teliften sonraki en önemli yönünü teşkil eden, hatta ulemanın temâyüllerinin tesbitinde en önemli referans kaynağını teşkil eden istinsah çalışmaları, Osmanlı hadisçiliğinin değerlendirilmesinde pek dikkate alınmamaktadır. Diğer bir ifade ile, İstanbul ve çevresindeki ilmî muhitte hadis kitaplarının çoğaltılmasının ne ölçüde yaygın olduğu konusu, şu ana kadar akademik çalışmalarda ele alınmamıştır. Köprülü Kütüphanesi'ndeki hadis kitapları üzerine yaptığımız araştırmada, Osmanlı alimlerinin hadis kitaplarının istinsahına yönelmedikleri tesbit edilmiştir. Zira kütüphanedeki hadis kitaplarından İstanbul ve çevresinde çoğaltılan eser sayısı, yukarıdaki yedi eser dışında, yalnızca beştir. Bunlar;

1) Buhârî (256/780), *el-Câmiu's-sahîh* (no: 364), müst., İbn Türbedâr diye bilinen Bâlî İbn Ali, ist., h. 935

2) Müslim, *el-Câmiu's-sahîh* (no: 364/2), müst., İbn Türbedâr diye bilinen Bâlî İbn Ali, ist., h. 935.

3) Zemahşerî (538/1144), *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs* (no: 382), müst., Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey (1039/1630).

4) Kâdî Iyâd (544/1149), *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafa* (no: 352), müst., Mehmed Emîn Sun'î (1076/1665).

5) Sagânî (650/1252), *Meşâriku'l-envâr* (no: 431), Derviş Ali, bu nüshayı kütüphanenin bânisi Fazıl Ahmed Paşa adına istinsah etmiştir.

Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda bulunan hadis kitaplarından yukarıdaki beş eser, Osmanlı alimleri tarafından çoğaltılmıştır. Bunlardan üçü, XVII. yüzyılda istinsah edilmiştir. Bazı kütüphanelerde Osmanlı alimlerinin istinsah ettiği hadis kitaplarının sayısı fazla olabilir. Ancak burada şu hususa dikkat çekmek istiyoruz. Matbaanın İstanbul'a gelmesinden sonra da, özellikle Buhârî ve Müslim ve Meşârik gibi birkaç hadis kitabı dışında, İstanbul'da özellikle hacimli rivayet kitaplarının Mısır ve Hindistan'daki gibi hızlı bir yayım süreci söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla, Köprülü Kütüphanesi'ndeki hadis eserleri müvâcehesinde; medreselerde okunan hadis kitapları dışında, hadis ile ilgili eserlerin çoğaltılıp neşre-

no: 1580/8, *Şerhu'l-ehâdîsi's-selâsîn*; no: 1580/9, *Şerhu Erba'îne hadîs*; no: 1585/1, İbn Kemal Paşa, *Erbe'ûne hadîsen ma'a şerhihâ*; no: 1585/2, İbn Kemal Paşa, *Erbe'ûne hadîsen ma'a şerhihâ*; no: 1585/3, İbn Kemal Paşa, *Selâsîne hadîsen ma'a şerhihâ*.

dilmesinin Osmanlı ilmî çevrelerinde yaygın olmadığının dile getirilmesi mümkündür.

Öte yandan kütüphanede Fazıl Ahmed Paşa adına telif edilen *Tuhfetü'l-âsâr fi'l-edı'yeti ve'l-ezkâr*[92] adlı zikir ve dua kitabı ile onun adına istinsah edilen *Meşâriku'l-Envâr* adlı bir hadis eseri bulunmaktadır.[93] Kütüphanede Köprülü Mustafa Paşa adına istinsah edilen hadis kitabı bulunamamıştır. Ancak Ayasofya Kütüphanesi, no: 894'teki *el-Müntehab min Müsnedi Abd İbn Humeyd* adlı bir yazma eserin, 1090/1679 tarihinde Mustafa Paşa adına istinsah edildiği tesbit edilmiştir.[94] Kütüphanenin açılışından bir yıl sonra çoğaltılan bu eserin mütekaddim bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[95] Abd İbn Humeyd'in *Müsned*'inin Köprülü nüshasından yapılan istinsah çalışmasından, Mustafa Paşa'nın bu yazma eserin nadir nüshalardan olduğunu bildiği ve bu sebeple de özellikle eserin çoğaltılmasını istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca İstanbul ve çevresinde eşine pek rastlanılmayan bir istinsah çalışması olan *Müsned*'in çoğaltılması, Osmanlı alimleri arasında öteden beri süre gelen ilmî gelenekten farklı yönde tezâhür eden bir düşüncenin ürünüdür. Doğrusu, Osmanlı kütüphanelerindeki hadis kitaplarının ferağ kayıtları ve zâhiriyyelerdeki notlar önümüzdeki zaman içerisinde araştırıldıkça, Köprülüzâdelerin hadis kitaplarının neşri ile ilgili faaliyetleri daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

c. Kütüphanede Osmanlı Alimlerine Ait Temellük Kaydı Bulunan Hadis Eserleri

Fazıl Ahmed Paşa'nın ilmî çevrelerden çeşitli şekillerde elde ettiği hadis kitaplarının bir kısmında Osmanlı alimlerine ait temellük kayıtları bulunmaktadır. Bunlar;

1) Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (922/1516)'nin hadis kitabı; *Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* (Ebû Ubeyd el-Herevî)
2) Sa'dî Çelebi (945/1539)[96]ye ait hadis kitapları; *Şerhu'-t-Tebsıra fî ulûmi'l-hadîs el-musemmâ bi Fethi'l-mugîs* (Irâkî), *ed-Dirâye Tel-*

92 Müellifi belli olmayan eser, Suyûtî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'inden zikir ve dua ile ilgili hadislerin derlemesinden oluşan ve kısa açıklamaların bulunduğu bir çalışmadır. Bkz. Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 258.

93 Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 431.

94 Bkz. Abd İbn Humeyd, *el-Müntehab*, thk., Subhî el-Bedrî ve Mahmud es-Saîdî, Beyrut, 1988, s. 16-17.

95 Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 456.

96 Sa'dî Çelebi, tarih ve tabakat konusunda vukûfiyet sahibi olup, zengin bir kütüphanesi olan Osmanlı alimlerindendir. Bkz. Demir, Ziya ve İpşirli, Mehmet, "*Sâdî Çelebi*", DİA., XXXV, 404-405.

hîsu Nasbi'r-râye fî tahrîci ehâdîsi'l-hidâye (İbn Hacer), *el-Ensâb* (Sem'ânî), *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*'nın ikinci cildi (Tâcüddîn es-Sübkî), *ed-Dürerü'l-müntesira fî ehâdîsi'l-müştehira* (Suyûtî)

3) Ali b. Emrullah b. Muhammed (X. asır)'e ait hadis kitapları; *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Zehebî); *ed-Dirâye Telhîsu Nasbi'r-râye fî tahrîci ehâdîsi'l-hidâye* (İbn Hacer)[97]

4) Ebu's-Suûd Efendi (982/1574)'ye ait hadis kitabı; *el-İber fî haberi men ğaber* (Zehebî)

5) Çivizâde Mehmed Efendi (995/1587)'nin hadis kitabı; *es-Sikât mine'r-ruvât* (Kasım İbn Kutluboğa)

6) Veysî Efendi (1037/1628); *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-hanefiyye* (Abdulkadir el-Kureşî)

7) Ebu'l-Fadl Karaçelebizâde Mahmud (1063/1653)'a ait hadis kitapları; *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* (İbn Abdilber), *Câmiu'l-usûl* (İbnü'l-Esîr).

8) Ebû Saîd Mehmed b. Es'ad (1072/1662)'a ait hadis kitabı; *el-Mevâhibü'l-ledüniyye* (Kastallânî)

9) Mehmed Emîn Sun'î (1076/1665)'ye ait hadis kitapları; *Şerhu'ş-şemâil li't-Tirmizî* (Muslihuddin el-Lârî), *Nesîmu'r-Riyâd Şerhu Şifâ* (Şihâbuddin Hafacî).

10) Şefîî' Derviş Mehmed b. Osman (1082)[98]'a ait hadis kitapları; *hadis cüzlerinden oluşan bir mecmûa* (no: 400); *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs* (Zemahşerî); *Meşâriku'l-envâr* (Kâdı Iyâd), *Sılatü't-Tekmile li vefâyâti'n-nakale li'l-Münzirî* (İzzeddin Ebu'l-Kâsım el-Hüseynî v. 695), *Tabakâtü'l-huffâz* (Zehebî).

11) Hüseyin Çelebi (XVII. yüyıl)'ye ait hadis kitapları; *Şemâilü'n-Nebî Sallalâhu aleyhi ve sellem* (Tirmizî), *Cüz' min Mu'cemü'l-büldân* (Yakut el-Hamevî); *İrşâdu Tullâbi'l-hakâik* (Nevevî), *Şerhu Mesâbîhi's-sünne* (Kâdı Beydâvî), *Hâşiye alâ Mesâbihi's-Sünne* (Çârperdî);

97 Ali İbn Emrullah, Zehebî'nin *Mîzân* adlı eserine "Kahire, h. 974", İbn Hacer'in *Dirâye* adlı eserine de "İstanbul, 978/1570-71" tarihli mülkiyet kaydı düşmüştür.

98 Yukarıdaki hadis kitaplarında Şefîî'nin ismi kaydedilmemiştir. Köprülü/Fazıl Ahmed, no: 1411'de kayıtlı Zemlekânî'nin *et-Tibyân fî İlmi'l-beyân* adlı eserini h. 1078 tarihinde istinsah eden Şefîî', ferağ kaydında tam ismini: "Şefîî' diye meşhur Derviş Mehmed b. Osman" şeklinde tasrih etmiştir. Şeyhî, Şâir Şefîî' Derviş Mehmed'in Kefeli olduğunu ve h. 1082 tarihinde vefat ettiğini belirtmiştir. Şeyhî, a.g.e., I, 672.

Şerhu Meşâriki'l-envâr (Bâbertî), *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker* (İbn Hacer), *Tevâlî't-te'nîs* (İbn Hacer), *Düreru'l-esâr ve gureru'l-ahbâr* (Muhammed Vâiz el-Kudsî), *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* ve *et-Tahrîrât el-Münâviyye* (Münâvî), *Eşrafu'l-vesâil ilâ fehmi'ş-Şemâil* (İbn Hacer el-Heytemî), *el-Mugîs fî garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* (Ebû Mûsâ el-Medînî), *el-Cüz'ül-evvel min Uyûni'l-eser fî funûni'l-meğâzî ve'ş-şemâil ve's-siyer* (İbn Seyyidi'n-Nâs),

Ayrıca Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda yaşadıkları dönem tesbit edilemeyen Rumeli kazaskeri Mustafa (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*), Eyüb kadısı İsa (Abdürrahim el-İsnevî, *Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*) ve Mahmûd İbnü'ş-Şeyh Ammâre el-Mostârî (Kâdî İyâd, *Meşâriku'l-envâr*) isimli alimlerin birer hadis kitabı bulunmaktadır.

Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki hadis kitaplarından 37 kadarının İstanbul ve çevresindeki ilmî muhitte bulunduğu tesbit edilmiştir. Bu tesbit, alimlerin nisbet ve künyeleri ile görevleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Bazı kitaplar üzerinde yalnızca isim veya künye bulunmakta ve bu bilgiler doğrultusunda mülkiyetin yeri ve zamanı tesbit edilememektedir. Ayrıca bazı kitapların sayfa kenarlarındaki notlarda bir takım kayıtlara rastlamak mümkün olabilir. Ancak bu kayıtlarla beraber kitap sayısı artsa bile, şu ana kadar bölgenin ilmî birikimine dair ulaşılan verilerle beraber, kitapların muhtevâsında bir değişiklik olmayacağını söyleyebiliriz.

Fazıl Ahmed Paşa'nın İstanbul ve çevresinden elde ettiği yukarıdaki Osmanlı alimlerine ait kitapların muhtevâsı, birkaç usûl kitabı hariç, cem' (derleme) niteliğindeki hadis kitapları, siyer, şemâil ve meğâzî kitapları ile tarih ağırlıklı eserlerdir. Öte yandan Kütüb-i sitte, müsned ve musannef türündeki hadis eserleri üzerinde, Osmanlı alimlerine ait temellük kaydı bulunmamaktadır. Bu durum, XV ve XVI. yüzyıllarda rivayet ilimlerinin bölgede ilmî bir disiplin hüviyetini kazanamamasının tezâhürüdür. Diğer bir ifade ile, XVII. yüzyıla gelinceye kadar rivayet geleneğinin zayıf olduğu İstanbul ve çevresinde, aynı oranda hadis kaynaklarının az olması, ulemânın ilmî temâyüllerinin kitap koleksiyonlarına doğrudan yansımasından ibarettir. Bu da, Köprülü Kütüphanesi'ndeki hadis eserlerinin önemli bir kısmının, rivayet ilimlerine özel ilgisi ile dikkat çeken Fazıl Ahmed Paşa ve kardeşi tarafından toplanıldığını söylememize imkan vermektedir.

Ayrıca Fazıl Ahmed Paşa'ya Osmanlı alimlerinden intikal eden kitap sahiplerinin yaşadıkları asırlara göre bir değerlendirme yapacak olursak, Sadrazam'a XVI. asır Osmanlı alimlerinin özel kitaplıklarından intikal eden hadis kitaplarının sayısı çok fazla değildir. Fazıl Ahmed Paşa, içinde bulun-

duğu ilmî muhitten elde ettiği hadis kitaplarının yarıdan fazlasını, kendi zamanında yaşayan Hüseyin Çelebi ve Şâir Şefîî'nin özel kitaplıklarından elde etmiştir.[99] Hüseyin Çelebi ve Şâir Şefîî'nin kitaplarının çoğunda Osmanlı alimlerine ait temellük kaydı bulunmamaktadır. Hüseyin Çelebi ve Şâir Şefîî'den Fazıl Ahmed Paşa'ya intikal eden kitapların tarihçesi değerlendirilirken, Fazıl Ahmed Paşa'nın kitaplarının tarihi ile aynı zaman dilimi içerisinde düşünülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Köprülü Kütüphanesi'nde XVII. yüzyıl âlimlerinin hadis kitaplarının sayısının çok olması, bu dönemde rivayet kitapları bağlamında özellikle ricâl ve tarih kaynaklarına doğru kuvvetli bir eğilimin başladığını göstermektedir. Bu da, XVII. yüzyılda Şam, Mısır ve Hicâz ile İstanbul arasındaki ilmî münâsebetlerin, hadis koleksiyonlarına doğrudan yansıdığı anlamına gelmektedir.

2. Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki Hadis Kitaplarının Özellikleri

Fazıl Ahmed Paşa'nın 323 ciltten oluşan hadis kitapları arasında; rivayet kitapları başta olmak üzere, cerh ta'dîl, hadis usûlü ve hadis şerhlerinden toplam 215 kitap, ayrıca 12 kırk hadis ve 51 hadis cüz'ü bulunmaktadır. Bazı hadis kitapları ile kırk hadis ve hadis cüzlerinin önemli bir kısmı müstakil 7 mecmua içerisinde bulunmakta olup, bir kısmı da farklı konulardaki mecmualar içerisinde yer almaktadır.

Osmanlı alimlerinin özel kitaplıklarından Fazıl Ahmed Paşa'ya intikâl eden hadis kitapları, genellikle XV ve XVI. yüzyıl Osmanlı medreselerinde okunan *Sahîhu'l-Buhârî*, *Mesâbihu's-Sünne, Meşârîku'l-Envâr* ve bunların şerhleri ile garîbu'l-hadîs, siyer ve tarih kitaplarından oluşmaktadır. Fazıl Ahmed Paşa'nın ilmî muhitten elde ettiği kitapların muhtevâsı, XVI. yüz-

99 Temellük kayıtlarında Hüseyin Çelebi'nin tam kimliği kayda geçmediği için biyografi kitaplarından onun hakkında bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Ancak Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 227/2'de bulunan ve h. 1040 tarihinde istinsah edilen *et-Tahrîrât el-Münâviyye ala'r-Risâleti'd-Dülciyye* adlı eserde bulunan "Hüseyin Çelebi'den" şeklindeki temellük kaydından, onun XI/XVII. asırda yaşadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Hüseyin Çelebi'nin özel kitaplığından kütüphaneye intikal eden kitapların bir kısmında "Hüseyin Çelebi'den", bazılarında da "Merhum Hüseyin Çelebi kitaplarından" şeklindeki kayıtlar bulunmaktadır. Bu farklı kayıtlardan kütüphanenin kurulma aşamasında Hüseyin Çelebi'nin hayatta olduğu, ancak bilâhare vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilerle beraber, zengin bir kitaplığa sahip olan Hüseyin Çelebi'nin, Fazıl Ahmed Paşa'nın himâyesine girmiş olan Hazarfen Hüseyin Efendi olması muhtemeldir. Hezarfan Hüseyin Efendi'nin vefat tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda 1083/1673 veya 1089/1678-79 yahud da 1103/1691-92 tarihleri zikredilmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân* (hazırlayanın girişi), s., 7-8 (dpt.)

yılda kurulan Süleymaniye Külliyesi'ndeki hadis kitapları ile benzerdir. Bu da, Osmanlı ilmiye sınıfının elinde bulunan hadis kitapları ile kütüphane koleksiyonlarının, bazı hadis eserleri dışında, birbirinin benzeri mahiyetinde devamlılık arz ettiğini göstermektedir.

XVII. yüzyılda Şam, Mısır ve Hicâz uleması ile sıkı bir irtibat içerisinde bulunan Fazıl Ahmed Paşa'nın söz konusu bölgenin alimleri ile olan münâsebetleri, Köprülü Kütüphanesi'ndeki hadis koleksiyonunun çeşitliliğine yansımıştır. Zira daha önceki gelenekten farklı olarak kütüphanede hadis usûlünden, cerh-ta'dîl ve mütekaddim döneme ait rivayet kitaplarına kadar zengin bir koleksiyon ortaya çıkmıştır.

a. Rivayet Kitapları

Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, rivayet kitapları açısından oldukça zengindir. Rivayet kitaplarından câmi' ve sünenlerden 6, fıkıh bablarına göre tertib edilmiş hadis kitapları ve musanneflerden 6, müsned ve mu'cemlerden 7, müstehrec 1, cem' (derleme) niteliğindeki hadis eserlerinden 12, özel bablar ve belirli konulardaki hadis kitaplarından 18, tergîb-terhîb, âdâb, ahlak ve fedâil konusunda 12, siyer şemâil ve megâzî konusunda 26, hadis cüz'lerinden 51, fevâid nev'inden 2, emâlîden 2, avâlîden 9 ve kırk hadis ile ilgili 12 çalışma bulunmaktadır. Rivayet kitaplarından müsned, musannef ve mu'cemler ile hadis cüzleri, fevâid, emâlî ve avâlî konusundaki eserler, Osmanlı ilmî muhîtinde çok yaygın olmayan eserlerdir.

Kütüphanede mütekaddimûn döneme ait rivayet kitaplarının çoğunluğu, h. VI ve VII. asırlar, az bir kısmı da h. IV ve V. asırlarda istinsah edilen yazma eserlerdir. Bunların tamamına yakınında semâ ve kıraat kaydı görmek mümkündür. Günümüzdeki bazı tahkikli neşirlerde Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki yazma eserler kullanılmıştır. Şuayb Arnavud ve Ahmed Kâmil Karabelli tarafından yayımlanan Ebû Dâvud'un *Sünen*, Muhammed Şâkir tarafından neşredilen Taberî'nin *Tehzîbu'l-âsar*, Salah İbn Sâlim el-Musarrâtî tarafından yayımlanan İbn Kâni'in *Mu'cemu's-sahabe* ve Nebîl Saduddin el-Cerrâr tarafından yayımlanan Abdulhâlik İbn Esed'in *K. el-Mu'cem fi'l-hadîs* adlı eserinin neşrinde ve bunlardan başka bazı kitapların yayımında Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'ndaki yazma eserler esas alınmıştır. Ayrıca İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin tahkikinde Muhammed Avvâme, bazı bölümlerde kütüphanedeki nüshaları kullanmıştır.

Rivayet kitapları açısından kütüphanenin en zayıf yönü özellikle câmi' ve sünenlerdir. Zira kütüphanedeki câmi' ve sünenlerin tamamı -İmam Şâfiî'nin *Sünen*'i haricinde- Kütüb-i sitte'nin 5 kitabından oluşmaktadır.

Diğer taraftan Kütüb-i sitte'den Nesâî'nin *Sünen*'i, ayrıca İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi bazı alimlerin İbn Mâce'nin *Sünen*'i yerinde saydıkları Dârimî'nin *Sünen*'i[100] ile Dârekutnî ve Beyhâkî'nin sünenleri bulunmamaktadır. Aslında söz konusu meşhur sünenler, hem Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda hem de daha öncesinde Edirne Dârulhadisi ve Süleymaniye Külliyesi'nin bünyesinde bulunan kütüphanelerde de bulunmamaktadır. Dolayısıyla XVI ve XVII. yüzyıl itibarı ile Osmanlı ilmî muhîtinde sünenlerin pek yaygın olmadığını söylemek mümkündür.

Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda Abdrurrezzak'ın *Musannef*, İbn Hıbbân'ın *Sahîh*, Hâkim'in *Müstedrek*'i bulunmadığı gibi, zevâid türünden hadis kitaplarına da rastlanılmamaktadır. Ayrıca hacimli hadis kitaplarından Taberânî'nin *Mu'cemleri* ile Begavî'nin *Şerhu's-sünne* adlı eserinin önemli bir kısmı, yine İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i ve Taberî'nin *Tehzîbu'l-asâr*'ının bazı bölümleri eksiktir. Söz konusu eserler, daha önceki Edirne Dârulhadisi ve Süleymaniye Külliyesi'ndeki kütüphanelerde de bulunmamaktadır.

Öte yandan Köprülü Kütüphanesi'nde Buhârî'nin 10 ve Müslim'in 6 nüshası bulunmakta ve bunların bazılarının üzerinde önemli hadis alimlerinin semâ ve mukabele kayıtları yer almaktadır. Bu kayıtlar, Buhârî ve Müslim'in ilmî değeri yüksek nüshalarının toplanılmasına özel bir gayret sarf edildiğini göstermektedir. Yine *Sahîhayn*'ın 16 nüshasının bulunması, ilmî çevrelerde Kütüb-i sitte'nin diğer kitaplarına nisbetle bu iki esere daha fazla ehemmiyet atfedildiğine dair önemli bir referanstır.

Rivayet kitapları arasında kütüphanenin en zengin bölümleri; cem' (derleme) niteliğindeki hadis kitapları (12), siyer, şemâil ve meğâzî kitapları (18) ile özel bablar ve belirli konulardaki hadis kitaplarından (26) oluşmaktadır. Hadis eserlerinin muhtevâsındaki bu durum, Osmanlı ilmî çevrelerinde klasik hadis eserlerinden ziyâde cem' ve derleme türündeki eserlerin yaygın olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir. Ayrıca belirli konulardaki hadis kitaplarından da daha ziyâde cihâd konusunun ele alındığı eserlerin fazla olduğu görülmektedir. Bu da, Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı dönemindeki siyaseti ile uygunluk arz etmesi açısından mânidardır. Diğer taraftan hadis cüz'leri, fevâid, emâlî ve avâlî kitapları açısından oldukça zengin olan Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, önceki kütüphanelerden farklılık arz ettiği gibi, sonraki birçok kütüphaneden de daha zengindir.

100 Kandemir, M. Yaşar, "Kütüb-i Sitte", DİA, XXVII, s. 6.

b. Ricâl ve Cerh Ta'dîl Kitapları

Fazıl Ahmed Paşa'nın hadis kitapları arasında ricâl isimleri ile ilgili (ensâb, esmâ ve künâ, müştebih, müphem, mu'telef) 9, tabakat 12, ma'rifetü's-sahâbe 4, cerh ta'dîl (sikât ve duafâ) 10, belli hadis eserlerinin ricâli 11, belli beldelerin ricâli ile ilgili kitaplardan 3, tarih ve vefeyat konusunda 9 farklı kitap bulunmaktadır.

Ricâl ve cerh ta'dîl kitaplarından yaklaşık 10 kadarının kıymet-i ilmiyeleri yüksek olup, tahkik çalışmalarında kullanılmıştır. Özellikle İbn Mende'nin *Mustehrac min Kütübi'n-nâs li't-tezkira ve'l-mustetraf min ahvâli'r-ricâl li'l-ma'rife* adlı eseri, Berzeî'nin *K. ed-Duafâ ve'l-Kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadîs* adlı eseri günümüze ulaşan yegane nüshalar olup, yalnızca bu yazma eserler üzerinden neşir gerçekleştirilmiştir.

Kütüphanede ricâl ve cerh ta'dîl konusunda mütekaddim döneme ait İbn Sa'd'ın *Tabakat*, Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebîr* ve İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin *K. el-Cerh ve't-tâ'dîl* adlı eserleri bulunmaktadır. İbn Maîn'in *Târîh*'i gibi ricâl tarihi ve ahvâline dâir ilk dönem kaynaklarından bazıları bulunmamaktadır.[101]

Diğer taraftan ricâl ve cerh ta'dîl kitapları arasında müteahhir dönem alimlerinden Zehebî, Irâkî ve İbn Hacer'in eserlerinin epeyce bir fazla olduğu görülmektedir. Bunların önemli bir kısmı müelliflerin vefatından önce veya kısa bir süre sonra çoğaltılmış olup, üzerlerinde mukâbele ve tashîh kaydı bulunmaktadır.

c. Tahrîc ve Etrâf kitapları

Kütüphanede, tahrîc kitaplarından 3, mevzû ve halk dilinde meşhur olmuş hadisler ile ilgili 7, etrâf kitaplarından 1 çalışma bulunmaktadır. Özellikle Sahîhayn ve Kütüb-i sitte'ye dair düzenlenen etrâf kitaplarının bulunmaması dikkat çekicidir.[102] Halbuki etrâf kitapları, bir sahâbînin çeşitli hadis kitaplarındaki bütün rivayetleri ve bu rivayetlerin bütün senedlerini ve hangi bölümlerde geçtiğinin tesbit edilmesini sağlamaktadır.[103] Kütüphanenin rivayet kitapları bölümü zengin olsa da, bu hacimli eserlerden yüksek oranda istifâde etmeyi sağlayan tahric ve etrâf kitapları açısından yeterli olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, etrâf kitaplarına pek rastlanılmaması, aslında, Osmanlı alimlerinin ilk dönem rivayet kitaplarını doğrudan kullanmadıklarını gösterdiği gibi, hadis konusunda tekrardan öteye

101 Ricâlin tarihi ve ahvâline dair eserler için bkz. Kettânî, a.g.e., 260-269.
102 Konuyla ilgili kitaplar için bkz. Kettânî, a.g.e., s. 370-372.
103 Kandemir, M. Yaşar, "*Etrâf*", DİA., XI, 498.

geçebilecek derecede orijinal hadis çalışmalarına yönelmediklerine dair önemli bir referanstır. XVII. yüzyıla dair hadis eserlerinin muhtevâsı da, bu kanaati desteklemektedir.[104]

d. Hadis Usûlü Kitapları

Köprülü Kütüphanesi'nde 15 farklı hadis usûlü kitabı, tekrarlarla beraber 21 usûl yazma eser bulunmaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile kütüphanedeki hadis usûlü kitaplarının çeşitliliği oldukça dikkat çekicidir. Zira XV ve XVI. yüzyıl kütüphanelerinden farklı olarak, zengin bir hadis usûlü koleksiyonuna ilk defa Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu'nda rastlanılmaktadır. Kütüphanede mütekaddimûn hadis usûlü eserleri ile beraber, erken dönem müteahhirûn usûl kitaplarının birçoğu asıl nüsha ile mukâbele yapılmış ve tashihli nüshalardır. Kütüphanedeki hadis usûlü eserleri, neredeyse tamamına yakını, ilmî değeri yüksek yazma eserlerdir.

e. Şerh ve Garîbu'l-Hadîs Kitapları

Hadis şerhlerinden 19, garîbu'l-hadis konusunda 11 eserin bulunduğu kütüphanedeki yazma eserler, daha ziyâde Osmanlı medreselerinde okunan *Sahîhu'l-Buhârî*, *Mesâbîhu's-Sünne* ve *Meşâriku'l-Envâr*'ın şerhlerinden oluşmaktadır. Şerhler arasında özellikle İbn Abdilber'in *Temhîd*'i ve Mâzirî'nin Müslim şerhi dikkat çekmektedir. Öte yandan dil konusuna önem veren Osmanlı alimleri, XVI. yüzyıldan itibaren bazı garibu'l-hadis kitapları ile yakından ilgilenmişlerdir. Bu eserlerin bazıları, XVI. yüzyıldan itibaren ulemâ arasında tevârüs ederek Fazıl Ahmed Paşa'ya kadar ulaşmıştır.

Sonuç

XVII. yüzyılın ikinci yarısında 15 yıl sadrazamlık yapan ve bu dönemde Şam, Mısır ve Hicâz bölgesi ile siyâsî ve idârî ilişkileri daha ziyâde ilmî münâsebetler üzerinden yürüten Fazıl Ahmed Paşa ve bölgenin alimlerinden bir çok hadis icâzeti alan kardeşi Mustafa Paşa, kadîm ilim merkezlerinin rivayet birikiminin İstanbul'a taşınmasında yeni bir dönemin başlangıcını tesis etmişlerdir. Fazıl Ahmed Paşa, 9 yılını savaş meydanlarında geçirdiği sadrazamlığı döneminde himayesindeki ilim adamları yoluyla ilmî gelişmeleri yakından takip etmiş, ayrıca Şam, Mısır ve Hicâz'dan gelen alimlere hâmilik yaparak bunların bazılarını entelektüel çevreler arasında öne çıkarmıştır.

104 Bkz., Yıldırım, Selahattin, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14 (İstanbul, 2004), s. 152-182.

Hatta o, kardeşinin vasıtasıyla devrin meşhur alimlerinden Hayreddin er-Remlî ve Şemseddin el-Bâbılî'den hadis icâzeti almayı da ihmal etmemiştir. Fazıl Ahmed Paşa, kardeşinin idârî görevlerde yükselmesinden ziyâde, ilmî çalışmalarına destek vererek rivayet ilimlerindeki birikimini artırmasını sağlamıştır. Mustafa Paşa da, ağabeyinin Şam, Mısır ve Hicâz uleması ile kurduğu münâsebetlerden fevkalade istifade etmiş, bu bölgelerin alimlerinden meşyeha ve fehrese olarak nitelendirilebilecek derecede geniş bir rivayet koleksiyonunu uhdesinde toplamıştır. Mustafa Paşa, vezirliğinden önce İstanbul'daki kütüphanesinde hadis rivayeti ile meşgul olmuş, bu sebeble de *imâmu'l-hadîs* ve *muhaddisu'l-âsıme* unvanları ile anılmıştır.

Mustafa Paşa'nın himayesinde yetişen Süleyman Fazıl ile Ezher'de tahsilini tamamlayıp İstanbul'a gelen ve burada Mustafa Paşa'nın himâyesinde Köprülü vakıflarında görev yapan Ali el-Mansûrî, XVII. yüzyılın başında Osmanlı ilmî çevrelerinde rivayet ilimlerinin yayılmasına önemli oranda katkı sağlamışlardır. Hatta XVIII. yüzyılın meşhur alimlerinden Buhârî ve Müslim şârihi Yusuf Efendizâde, Ali el-Mansûrî ve Süleyman Fazıl Efendi'den bazı alimlerin sebet ve meşyehasının rivayet iznini almış ve bu icâzet XX. yüzyılın başında Zâhid el-Kevserî'ye kadar intikal etmiştir.

Fazıl Ahmed Paşa tarafından inşâ edilen Köprülü Kütüphanesi, İstanbul'daki müstakil ilk vakıf kütüphanesi olup, 1622 ciltlik geniş koleksiyonu ile önceki medrese kütüphanelerinden farklılık arz etmektedir. Ayrıca kütüphanenin hadis koleksiyonu, XVII. yüzyıl Osmanlı hadis çalışmalarının en büyük organizasyonu olarak değerlendirilebilir. Zira hadis kitapları, XVII. yüzyıla kadar İstanbul'da inşâ edilen medrese kütüphanelerinde pek rastlanılmayan eserlerdir. Ayrıca 200'ün üzerindeki hadis eserinin İstanbul ve çevresinde çok uzun bir tarihi geçmişinden bahsetmek pek mümkün değildir. Zira hadis kitaplarının müellif ve müstensihlerine göre yapılan araştırmada, İstanbul ve çevresinde telif edilen 7, yine bu bölgede çoğaltılan 5 eser tesbit edilmiştir. Diğer taraftan temellük kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Fazıl Ahmed Paşa içinde bulunduğu ilmî muhitten 37 kadar hadis kitabı elde etmiştir. Bunlar da, cem' (derleme) türündeki hadis eserleri ile hanefî tabakatı ve tarih kitaplarından oluşmaktadır. Ayrıca bunların çoğunluğu XVII. yüzyılda yaşamış Osmanlı alimlerine ait eserlerdir. Dolayısıyla, kütüphanedeki hadis ilimleri açısından önem arz eden sünen, müsned ve musannefler ile ricâle dâir mütekaddim eserler ve çeşitli hadis usûlü kitapları, rivayet birikimleri Şam, Mısır ve Hicâz ulemâsına dayanan Fazıl Ahmed Paşa ve kardeşinin hadis ilimlerine karşı gösterdikleri özel ilginin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

XV ve XVI. yüzyıl kütüphanelerindeki hadis kitaplarının listesi şu ana kadar hazırlanmamıştır. Ancak Edirne Dârulhadis Kütüphanesi ve Süleymaniye Külliyesi'ndeki hadis kitaplarını dikkate alarak bir değerlendirme yapacak olursak; Köprülü Kütüphanesi'ndeki hadis kitapları, Osmanlı ilmî muhîtinin en kapsamlı bir şekilde rivayet ve ricâl kitapları ile tanıştığı ilk koleksiyondur. Ayrıca bânisi ve kardeşinin rivayet ilimlerine atfettikleri öneme rağmen kütüphanenin sünen, zevâid ve etrâf kitapları açısından yetersiz kalması, Osmanlı ulemâsının bu döneme kadar geniş bir hadis kaynakçası elde edemediğini göstermektedir.

Köprülüzâdeler, Şam, Mısır ve Hicâz ulemâsı ile münâsebetler sayesinde kuvvetli bir rivayet birikimi elde ettikleri gibi, kütüphanelerinde de hadis ile ilgili önemli yazma eserleri toplamışlardır. Mustafa Paşa, erken dönemde Abd İbn Humeyd'in *Müsned*'ini istinsah ettirerek, kütüphanedeki hadis yazmalarının çoğaltılması noktasında önemli bir adım atmıştır. Ancak Köprülüzâdelerin erken yaşta vefat etmeleri sebebiyle, Osmanlı ilmî muhitinde en güçlü biçimde temsil imkanı bulan hadis ilimleri, devletin zirvesindeki mümessillerini kaybetmiş ve Köprülü Kütüphanesi'ndeki hadis kitapları da, XVIII. yüzyılın ilk yarısında matbaanın İstanbul'a gelmesinden sonra neşredilerek ilim dünyasının hizmetine sunulma imkanını bulamamıştır. XX. asırda kütüphanedeki hadis yazmalarının ilmî kıymeti anlaşılmış olup, özellikle Arap araştırmacılar tarafından 25'den fazla hadis kitabının neşrinde Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshalar kullanılmıştır.

Kaynakça

Altınay, Ahmet Refik, *Köprülüler*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2011.

Ayaz, Kadir, *Molla Gürânî ve el-Kevseru'l-Cârî ilâ Riyâdı Ehâdîsi'l-Buhârî* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

----------, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları* (Halil İnalcık'a 100. Yaş Armağanı), sy. XLVIII, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2016, s., 39-68.

----------, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, Konya, 2015, s., 63-102.

Aycibin, Zeyneb, *XVII. Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-zâde Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devletinin Siyasi ve Sosyal Durumu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2006.

Behçetî, Seyyid İbrahim, *Silsiletü'l-Âsafiyye fî Devleti'l-Hakâniyyeti'l-Osmâniyye*, Köprülü Kütüphanesi/Hafız Ahmed Paşa, no: 212.

Bursalı, Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınları.

Çabuk, Vahid, *Köprülüler*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

Demir, Ziya ve İpşirli, Mehmet, "Sâdî Çelebi", DİA., XXXV (İstanbul, 2005), 404-405.

Erünsal, İsmail E., *Türk Kütüphaneleri Tarihi II* (*Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*), Ankara, 1988.

----------, "Fethedilen Arap Ülkelerinde Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", *Osmanlı Araştırmaları*, XLIII, 2014, s., 19-66.

Gökyay, Orhan Şaik, "Kâtib Çelebi; Hayatı - Şahsiyeti - Eserleri", *Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991),

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.

İlgürel, Mücteba, "Köprülü Mehmed Paşa", DİA, XXVI (Ankara, 2002), 258-260.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar III* (*Köprülüler Devri*), İstanbul, 2015.

Kandemir, M. Yaşar, "*Fehrese*", DİA., XII (İstanbul, 1995), s., 297-299.

----------, "Kütüb-i Sitte", DİA., XXVII (Ankara, 2003), s., 6-8.

Kâtib Çelebi: Mustafa İbn Abdillah, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, nşr. Şerafeddin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul, 1941.

----------, *Mîzanu'l-hak fî İhtiyâri'l- ahakk*, nşr. Ebü'z-Ziyâ (Koçi Bey Risâlesi ile beraber), İstanbul, 1306.

Kettânî, Muhammed İbn Ca'fer, *er-Risâletü'l-Mustatrafe li Beyâni Meşhûr-i Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe* (dipnot ilavesi ile trc. Yusuf Özbek, *Hadis Literatürü*), İstanbul, 1994.

Kevserî, Muhammed Zâhid: *et-Tahrîru'l-vecîz fîmâ yebteğîhi'l-müstecîz*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Haleb: Mektebü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1993.

Koçkuzu, Ali Osman: *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

Köprülü Kütüphanesi, Vakfiyeler, no: 4.

Lekesiz, M. Hulûsi: "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, c., XI, sy., 49, (Eylül-1991), s. 20-31.

Muhibbî, Muhammed Emin (1111/1699), *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşar*, I-IV, Kahire: el-Matbaatü'l-vehbiyye, 1867.

Murâdî, Muhammed Halil (1206/1791), *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî aşar*, haz. Ekrem Hasen el-Halebî, I-IV, Beyrut, 2012.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler*, XI (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s., 15-26.

Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey, *K. el-Makâmu'l-Mahmûd*, Köprülü Kütüphanesi/ Fazıl Ahmed Paşa, no: 291.

Sağır, Yusuf, *Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Vakfiyelerine Göre Köprülü Ailesi Vakıfları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Ebû Bekir b. Behrâm", DİA., X (İstanbul, 1994), s. 110-111.

----------, "Siyavuş Paşa Köprülü Damadı", DİA., XXXVII (İstanbul, 2009), 313-315.

Sebetü Şemseddin el-Bâbılî el-müsemmâ Muntehabu'l-esânîd fî vasli'l-musannefât ve'l-eczâ ve'l-mesânid, thr., İsa İbn Muhammed es-Seâlebî el-Mağribî, haz. Muhammed İbn Nâsır el-Acmî, Beyrut, 2004.

Süâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvud Süleyman İbnü'l-Eş'as es-Sicistânî, I-II, thk., Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî, Beyrut, 1997.

Şeşen, Ramazan; İzgi, Cevat; Akpınar, Cemil, *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, I-III, İstanbul, 1986.

Şeyhî, Mehmed Efendi (1144/1731), *Şakâik-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri*: *Vekâyiü'l-Fudalâ* (nşr. Abdulkadir Özcan), III-IV, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

et-Tahrîrât el-Münâviyye ala'r-Risâleti'd-Dülciyye, Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 227/2.

et-Tibyân fî İlmi'l-beyân, Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 1411.

Tuhfetü'l-âsâr fi'l-edı'yeti ve'l-ezkâr, Köprülü/Fazıl Ahmed Paşa, no: 258

Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

----------, "*Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim*", Koomduk İlimder Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, sy. 5, s. 14-33, Bişkek, 2003.

Uysal, Enver, "Ferit Kam'ın Tercüme-i Hal Hakkındaki Düşünceleri ve Kınalızade ile İlgili Bir Denemesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c., I, sy., I, 1986, s., 133-139.

Van Leeuwen, Richard, *Bir Osmanlı Şehri: Şam Vakıflar ve Şehir* (terc. Aksoy, H. Ebru), İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arabi ve'l-muste'ribîne ve'l-müsteşrikîn*, Beyrut, 2002..